

АНДРЕ СТИЛЬ

ДУШЕВНА ЛЮДИНА

РОМАН

У шістдесят років він має цілком усталену репутацію. Душевна людина. Добра людина. Таким його знають. І він це знає. Хоча, власне, людина добра може обійтися й без репутації: той, хто робить добро, реклами не потребує. Одначе тут є над чим замислитись. Очевидно все-таки, невідомість возвеличує людину благородну, порядну, справедливу, людину... З десятків епітетів і всі для нього одного. Що він має робити з тими ярликами? Возвеличитись? Але на біса воно йому? І все ж таки, без жартів, замислитися тут є над чим. Тут усе очевидно, коли йдеться про добро, яке ти робиш для окремої людини — для друзів або для рідних; або про церковне благодійництво. А він людина громадська. Ще один ярлик. Доброта, що проявляється безпосередньо, на місці, — це в його очах дрібничка порівняно з недосяжним ідеалом, який ще замолоду, в шістнадцять років, заповнив усі його помисли. Громадська людина — це людина, що завжди на видноті. Інша річ — приносить це втіху чи завдає клопоту, але кожен твій добрий вчинок має широкий розголос. Він багаторазово підсилюється, як ото луна в кам'яній ущелині...

Він знущується із самого себе. Отой щоденник, який він пише у вільні хвилини,— то чиста гра, просто вервечки слів, слова, які шикуються одне за одним, слова, що не мають ніякого стосунку до вічних сумнівів і тривоги, притаманних поетові, слова, котрі не прагнуть бути бездоганними і вичерпними. Щоденник — це забавка, каже він собі, хлоп'яча витівка, коли тобі набридає бути серйозним. Але він уже давно не той хлопчисько, яким був у двадцять років, коли мріяв стати письменником, і тому він, звичайно, ніколи й нікому не дасть читати свою писанину... Хіба якийсь уривок комусь одному, взявши з нього клятвену обіцянку... Чи ж візьме безвісність тут хоч якийсь реванш? Те, що громадські діячі вели особисті щоденники, мабуть, не так уже й здивує наших нащадків з якогось там мільйонного століття,— якщо взагалі буде це мільйонне століття,— нащадків, котрі візьмуться вивчати нашу милу доісторичну епоху. Цю чудову й жорстоку доісторичну добу, в яку ми з вами живемо.

У всякому разі, громадський розголос кожного його вчинку — і справді пробний камінь. «Відразу видно, чого варта така недолуга людина дії, як ти»,— тисячу разів дорікав він собі; люди не врятовуються поодиночі, тільки всі разом вони здатні змінити світ, і говорити потрібно з усіма. Отож — камінь, і на цьому камені ми вишкрябуємо своїх сьогodнішніх бізонів і оленів. Людина дії... людина сьогodення... Повтори хоч сто разів слово «людина», повертай його на всі боки, суть від того не зміниться.

У своєму дитинстві він бачив стільки страждань, що на все життя в нього лишився подвійний страх: по-перше, він боявся, що не зуміє використати всі набуті знання і проявити закладені в нього природою здібності; по-друге — що не знайде в собі досить мужності, аби допомогти нашій маленькій землі краще крутитися. Тільки цим завжди визначалася для нього цінність політики і мистецтва.

Чого ж він досяг у мистецтві? Письменник-невдаха, він, проте, завдяки телебаченню перетворив своє життя на книгу кінокадрів. Тридцять фільмів за тридцять п'ять років, не рахуючи всіляких дрібних репортажів, чисто випадкових «сюжетів», документальних стрічок, реклами. Були в нього і втрачені роки, і місяці безробіття — кінострічка його життя далеко не завжди така безхмарна, як здається на перший погляд.

А що в політиці? Після недовгого перебування в компартії, між 1944 і 1947 роками (для мене, казав він, виправдовуючись, це був нічим не заповнений час), він вийшов з її лав, та так тихо й непомітно, нічим не скомпрометувавши себе, що багато хто й сьогodні думає, ніби він має партквитка, ніби лишився вірним товаришем — скромним, непомітним, але вірним.

У шістдесят років велике нещастя перевернуло все його життя. Ні, він не змінився «до невпізнання». Але став злий, похмурий, тому що був внутрішньо надламаний. Протягом місяців він почував себе як ніколи вразливим, майже беззахисним, голим. Мов той краб, що скинув старий панцир, а новий у нього ще не наріс,— один з тих рідкісних «м'яких» крабів, на яких звідусіль чигає смерть: якщо тебе не розчавлять, то станеш легкою здобиччю рибалки або морського вугря. Бо хто він є, бідолаха,— клаптик піни у шумовинні прибою.

Оголена шкіра однаково чутлива й до пестошів, і до уколів. Отож того року він на диво добре чув усе, що йому казали. Так ніби з ним говорили вперше. Він чув кожне слово, воно відлунювало в ньому, як під склепінням порожнього вокзалу, як ото буває уві сні. І він захищався. Спершу він не один тиждень лишався наодинці із своїм горем, а потім наважився вийти на люди, майже прагнучи, щоб на нього не звертали уваги. Він завжди тримався прямо — і не тільки у фізичному, а й у моральному розумінні. Тепер він тримався ще прямише і здавався ще вищим. Він завжди носив строгі темні кос-

тими, отож не треба було зумисне підкреслювати жалобу. Природно, він уже не всміхався, як колись.

На якомусь із вечорів один з його найщиріших друзів, людина скромної зовнішності і великого внутрішнього благородства, сказав йому м'яко, без докору:

— Чудова виправка, Жераре! В цьому ти завжди однаковий! Чисто тобі есесівець! Звісно, це стосується тільки виправки.

Він дуже здивувався і спершу навіть подумав, що не розчув. Навколо стояв гомін, він уже випив одну чи дві чарки віскі... Власне, розчув то він добре, але, може, не так зрозумів. Він сам вигадав цю пом'якшувальну обставину... Від тієї людини він не міг сподіватись недобррозичливості. Все інше було для нього неясне. Одначе, незважаючи на потрясіння, десь за тиждень він забув про цей випадок.

Але згодом йому пригадалась інша несподіванка, що свого часу вразила його не менше. І йшлося, власне, про одне й те саме. А сталося це років чотири тому і за дуже несхожих обставин... Тоді в його житті теж відбулася зміна, але зміна, зумовлена великим успіхом. То був інший і зовсім інакший друг. Власне кажучи, їхня дружба тоді тільки зароджувалася. І він почув від тієї людини:

— А знаєш, Жераре, ти виграєш при ближчому знайомстві. Здалеку тебе й злякатися можна. Надто суворим здаєшся.

Це побіжне зауваження, підсилене порівнянням з есесівцем, тепер набуло нової значущості: виявляється, й раніше, ще до того лиха, яке спіткало його, він справляв таке враження. Через кілька днів Жерар прокинувся в тривозі, бо згадав, що не раз змушував плакати жінку, яку любив. Що ж за суперечливість крилася в ньому, суперечливість, яка випадала з його уваги всі ці роки? Можливо, щоб знайти відповідь, йому доведеться наново переглянути своє життя. Переглянути його в зовсім новому світлі. Як переглядають плівку на монтажному столику: пришвидшуючи або сповільнюючи її рух; повертаючись назад, якщо виникає потреба; передивляючись усе підряд, гарне й погане, кадри, що згодяться для монтажу, і метри відходів, які потім буде викинуто на смітник. І ось уже стрічка його життя, мов кіноплівка перед монтажем, розвішана на дверях і шафах, на спинках стільців і на вішалках. Людина добра шукає в собі людину сувору, а може, навіть, жорстоку.

I

Прикrostі і поневіряння дитинства не дають підстав для якихось певних висновків. Вони нічого не виправдовують і нічого не пояснюють.

Зрозуміло одне: ця дитина любить. Байдуже кого або що — вона любить. Любить батька, матір, воду, сонце, очерет і траву, риб і пташок. Для всього знаходиться місце в її душі. Самотність їй не загрожує. Усе довкола неї сповнене життя. Їй подобається притулятися щокую до різних предметів, тварин, людей. Ліва щока — для всього неживого, права — для живого. І в шістдесят років його ліва щока зберігає відчуття прохолоди від гладенького камінчика, або від крученої скляної трубочки, схожої на льодяник, з різноколірними прожилками, або від маленького старого дзеркальця з рудими плямами; права — це спогад про перші пестоші, часом шорсткі на дотик: батькова штанина, шкарубка долоня матері. Коли йому виповнилося вісім років, матері було майже п'ятдесят. Фернанда була жінка статечна. Вона рідко всміхалася — і тільки вдома. Щойно вона переступала поріг, як уся напружувалася: губи стискалися в ниточку, в очах з'являвся вираз погорди. Захисна маска, тільки й усього! Її найкращі сукні були дешевенькі, поношені. Їй було далеко до поважної дами. Вона ходила випростана, але скидалася тоді на стривожену чаплю. І ні гострий погляд, ні гордовита постава нікого не могли ввести в оману. Замолоду вона працювала на заводі комірних

цею і відтоді навіть на свята трималася недовірливо й насторожено — чи то біля поштового віконечка, чи в крамниці, чи на вокзалі, чи навіть серед рідних сестер. Ця жінка над усе боялась опинитися в становищі жebraчки — вона зумисне вживала це слово, щоб наперед присоромити себе на той випадок, якби в неї бодай ворухнулася думка когось-небудь про щось попросити. Вона боронилася цим своїм соромом, як каракатиця чорнильною рідиною — безбарвною, майже прозорою рідиною, що нікого не могла засліпити. Та вона воліла поводитись так, аніж потім дорікати собі.

Вдома вона розпускала коси. Виходячи на люди, скручувала волосся тугим вузлом, ховала його — не хотіла бути гарною для сторонніх. А вдома дивилася на батька блискучими ще й у цьому віці очима, і він, чи то у відповідь на жінчин порив, чи то вибачаючись, ніжно торкався її обличчя, голого плеча під фланелевою кофтиною і казав:

— Облиш свої пустощі, Фернандо!

Ніхто не повірив би, що в неї таке чудове волосся. Вже посивіле, воно спадало хвилями нижче пояса, і коли, бавлячись із малим, мати ставала навколішки, вони обоє могли сховатися під тим теплим шатром. Що випромінювало тепло — саме волосся чи розпечені щипці для завивки? То були справжні ковальські обценьки, і коли мати завивалася ними, в кухні солодкувато пахло смаленим. Можливо, саме завдяки цим дитячим враженням він ніколи не боявся пожежі і... завжди віддавав перевагу рудоволосим жінкам.

То був чи не найщасливіший час у подружньому житті батьків. Інакше його й на світі не було б. 1920 року Флорімон, який до війни працював у шевській майстерні на тридцять робітників, заснував власне «діло», водночас забравши із заводу свою Фернанду. Наближалася криза, але їх вона зачепила мало. Прибутки подружжя були невеликі, та їм вистачало. Позачинявши вікна і двері, вони почували себе в безпеці. Велика світова депресія, що обрушилася на шахти і домни Денезі, по суті, не торкнулася їх. Довкола люди втрачали роботу, хворіли, помирали. А вони... Хіба що тільки шевцю більше доводилося лагодити старе взуття, ніж шити нові черевики, ото й усе. Перед самим початком другої світової війни Флорімон і Фернанда вже думали про те, щоб піти на спочинок, а родина й сусіди вважали їх цілком забезпеченими. Після смерті подружжя — на початку сімдесятих років — лишилося двісті тисяч «легких» франків, а отже, вони мали цю суму вже 1939 року. Батьки ніколи не довіряли банкам, а двісті тисяч у 1939-у — це вже було дещо. Тим часом Жерар знав свою матір спокійною, врівноваженою, привітною. Хоча інколи в ній прокидалась вовчиця. Ось вона сидить на краєчку дитячого ліжка, коли раптом по радіо передали щось таке, що її стривожило. Вона обертається до батька і кидає на нього запитливий погляд. У поневіряннях материної молодості є якась таємниця. Цей спалах тривоги — відгомін давніх страждань. Десь на самому початку століття світ був несправедливий до неї, і доля не раз ошукувала її, але тепер з цим покінчено. Годі. Вона повинна пильнувати, бо, якщо постраждає хтось із рідних, це буде на її совісті. Вона кидає гострий погляд на кожного з своїх трьох дітей, Жерар серед них найменший. Швидко ходить від дверей до вікон, ніби виглядаючи когось — на дорозі, біля сусідніх будинків чи в небі. Схожа на кішку, яка випустила пазурі, вона ладна була в такі хвилини напасти не роздумуючи, аби тільки випередити події.

Згодом, коли Жерар познайомився з Мартою Дезрюмо, він ніби зустрівся з матір'ю, яка розширила свій світогляд. І друзі, і вороги називали Марту «Північна Пассіонарія». Коли висока, випростана, вона стояла на трибуні, то здавалася уособленням тисяч матерів, які оберігають сон своїх дітей. Марта була жінка сувора, але всі одно-стайно пробачали їй цю суворість. Вона пройшла концтабори. І ви-

жила тільки завдяки силі самопожертви. Вона не могла вмерти, бо товариші потребували її допомоги. Для Жерара, який не так давно втік із лицейського інтернату й від нудних лекцій Жана Гренье і вже трохи скуштував свободи й життя в макі,— довоєнні текстильні фабрики в Ліллі, Рубе, Туркуені, Армантьєрі становили світ не менш похмурий, аніж світ концтаборів. Припалі порохом вікна, високі зубчасті мури з віконними прорізами-амбразурами, з укріпленими брамами... Марта була невіддільна від цих картин, знайомих йому по газетних фотографіях або з кінохроніки. Було відомо, що вона почала працювати на фабриці змалку, витримала все, що випадає на долю молодих дівчат, приречених на брудну й невдячну роботу, і обрала шлях боротьби. Там вона і стала «Пассіонарією», спершу для свого підприємства, а потім і для багатьох інших — від прядильних і ткацьких фабрик до металургійних заводів та портів. Вона назавжди зберегла колорит середовища, в якому виросла й змужніла, і навіть одягалася найчастіше в сіре.

Вказівний палець на правій руці у Марти був скалічений. Де й коли це сталося? Була то виробнича травма, спомин про тортури чи про сутичку на вулиці Лонг або десь-інде? Оскільки Марта ще жива — так, на щастя, жива й здорова, уявіть собі, живе на Лазуровому березі,— то досить Жерарові (а він нічим не заплямував себе в її очах) зателефонувати їй, і він міг би з'ясувати всі подробиці. Одначе є невелика відмінність між історією і літературою. Для історії необхідна точність — навіть якщо йдеться про зламаний палець. У романі неясність не тільки дозволена, але часто й бажана. Безліч людей, які знали про Мартину травму ще менше, ніж Жерар,— бо він колись знав, але вже забув,— бачили цей палець піднесений над зборами, мітингами, процесіями з висоти естрад, заводських балконів, трибун. Викручений у головному суглобі, нерівний, наче заломлений у воді, палець стримів угору, чи то закликаючи у свідки вищу справедливість, чи то викриваючи можновладців. Той палець здавався довшим за інші, можливо, він був розтягнений, як розтягуються тіла четвертованих або тих, кого страчують колесуванням. Для народних мас скалічений палець Марти ніби позначав єдність життя — єдність страждань і боротьби, дитинства і старості. І яке, зрештою, має значення, де й коли це сталося — чи то травма від машини, чи слід від зубів есесівського собаки від щипців або чобота?..

Хто бачив, щоб Марта всміхалася десь на людях, поза своєю робітничою сім'єю? Саме всміхалася, а не сміялась, адже сміх, регіт — це вже щось войовниче. Серед своїх близьких — навпаки... Багато хто пам'ятав, якою веселою вона була замолоду. І манера розпускати волосся в неї колись була інша, але згодом вона стала стригтись коротко, так було зручніше з погляду її громадського життя. В Ліллі, відразу після перемоги, панове й дами — від префекта до вершків місцевої буржуазії — підлещувалися до комуністів. Одначе Марта не розслабилася, не розм'якла в такому товаристві, зате треба було бачити, який сповнений невимовної доброти погляд звертала вона до своїх — до незліченних своїх. Певно, так вона дивилася в таборі на тих, кому загрожувала смерть.

У прикрошах та поневіряннях дитинства годі шукати якусь зачіпку. Вони пояснюють усе й не пояснюють нічого.

Гарненьке біляве маля довго й пильно спостерігає, як гинуть у пиві оси. Але ж це оси, і найкращий порятунок від них — пахуча пастка з цукру або меду. На тарілці стоїть скляний ковпак — чудова знахідка для майбутніх антикварів. Ковпак цей схожий на форму для випікання пасок, із заглибиною посередині, заповненою пивом. Посеред тарілки насипано цукор, змочений водою або кавою. Поласувавши, оси злітають і потрапляють під ковпак, а потім падають у пиво, де й помирають красивою п'яною смертю. Саме цієї миті й чекає зачарований Жерар —

коли ж нарешті одна з отих смердючих ос упаде в пиво. Є! Є одна! Ще і ще...

Він усе своє життя любив бурштин і ось тепер, під старість, уперше збагнув, що це доросле захоплення пов'язане з тим давнім дитячим зачаруванням. Дивно, що він ніколи не думав про це, коли милувався бурштином — тими майже прозорими краплями живиці, в яких пам'ятками тисячоліть непорушно застигли комахи. За півсотні років він жодного разу не згадав про хлоп'я, яке, ставши навколішки на набитому соломою стільці і спершись підборіддям на стіл, уважно спостерігає все навколо. Ота пастка кольору бурштину під лискучою округлістю скла — пиво, що його часто називають бурштиновим, цукор, осі, а надто світло, денне або від лампи, яке міниться там, усередині, — відблиски схрещуються, мерехтять золотом, сріблом, мармуром, цитриною. Жінка, яку він покохає, носитиме прикраси з бурштину, і він щиро віритиме, що бурштин і справді приносить щастя.

...Його дружина, яка теж любила бурштин, щойно померла. Померла навдивовижу спокійно, уві сні чи у напівсні. Бурштинова смерть — адже в її тілі застигли жахливі осині гнізда раку.

А загалом, він не скривдив би й мухи. Якось, правда, він відірвав у мухи ніжку й крильце — цікавості ради, подивитися, що з цього вийде. Результат не становив інтересу, і в нього ніколи більше не виникало бажання повторити дослід. Мух він частіше рятував — коли вони падали в чорнильницю. Фіолетові, зелені або руді, вони повзли по рожевих учнівських промокашках, а він підштовхував їх під задок, аж поки вони злітали.

Біда в тому, що навіть довкола найспокійніших людей повітря напоєне жорстокістю.

Ось бездомний пес, дуже великий і дуже худий. Три дні блукає він довкола Торінового курника. Ніщо інше не могло привабити його між цими будинками, адже він тут нікого не знає.

Пес голодний. Жінки підгодовують його, він підходить, їсть. Якби хтось надумав узяти його, він пішов би, погодився, щоб його замкнули або прив'язали. Він здається спокійним. Але ж він надто великий і надто худий — аж страшно. За цим спокоєм може критися що завгодно. А що, як він хворий? Заразний?.. Це німецька вівчарка. Безумовно, пес прийшов здалеку. Він стомлений, очі в нього бігають туди-сюди. Він готовий до всього — і до дружби, і до шаленої вихватки. Що з ним робити? Шкуродерні тут немає. А Торінових курей шкода.

Чоловіки вирішують повісити його. Це невесело, та вони не бачать іншого виходу. Справа це чоловіча, і хай жінки не втручаються.

Тут немає нічого складного. Пес слухняно встромляє голову в зашморг і йде на мотузці до ставка, до старої бузини, яку вони обрали за шибеницю. Головне, щоб пес їм повірив, — повірив у добрі людські наміри, — і все владається. Собаки з цього кутка вже не гарчать на нього — за три дні звикли, вони мовчки біжать за ним і попереду.

Чоловіки, однак, не сподівалися, що він такий великий і важкий. Коли мотузка натяглася, бузина нахилилася нижче, ніж думали. Невже не витримає? Лапи тварини раз у раз торкалися землі, тіло підсмикувалося вгору. Через це страта тривала дуже довго. Хтось скрушно хитає головою: «Бідолашний пес! А проте ніхто тут не винен — ні собака, ні ми...»

І все ж, який він великий, той собака! Поки був живий, здавався значно меншим. Люди з подивом дивляться на видовжене черево, вкрите світлою — світлішою, ніж на спині, — шерстю, на розкинуті лапи, що потроху дерев'яніють. Живий собака приповзає до нас на череві. Повішений — немов навстоячки — він здається рівним і найвищому з людей. Це впливає на нерви, а надто коли гілка перестає розгойдуватись і тіло здригається в останніх судорогах, прикушений язик випадає на бік, зуби вишкірюються. Люди тішать себе думкою, що встигнуть його

зняти, коли захочуть. Але що зроблено, те зроблено. Та й невідомо, як би повівся собака, отямившись. Ще, гляди, кинувся б на своїх мучителів...

Жерар був там разом з іншими хлопчачками. Те, що відбувалося перед його очима, скидалось на помсту. Але помсту за що? Хто знає!.. Звісно, він помилявся. Печаль зробила його несправедливим, але ж він бачив обличчя людей, їхні руки, і нічому не міг перешкодити...

Коли він побачить, як білі американці вішають негрів, перед ним ніби знову оживуть події того далекого дня, і він згадає ту нечисленну команду, яку склали навіть не чоловіки середнього віку, що в той ранній час працювали або відсиплялися після нічної зміни. Там було двоє-трьоє пенсіонерів, Леонард, який покинув шахту і відкрив шинок у Понде-л'Онью, а серед наймолодших — Дені, котрий втратив на війні руку, епілептик Олів, вісімнадцятирічний Жерар, який ще не знайшов собі роботи до смаку, і малі хлопчачки, бо це було в четвер¹.

Велике холодне тіло для більшої певності залишили висіти на цілу ніч. У передсвітанковому тумані собака був схожий на хижого звіра. Ні, помилки, мабуть, не сталося: повісили його недарма.

Великий Дюбуа міг би подобатись, якби не обличчя. В нього було довге хвилясте волосся, але зовсім руде. Високий на зріст, сильний, з невимущеними манерами. Жодного з тих комплексів, що їх мали ліцеїсти — діти робітників, але він і не заносився, як це властиво нащадкам багатих родин. Досить добре вдягнений, далеко не найдурніший у класі. Але плескати ніс, покритий чорними цяточками, схожий на присмажену на першому вогні печеню з часником, і набряклі червоні й наче покусані губи... Ніякого там фізичного каліцтва або потворності, як ото заяча губа або косоокість. Звичайна собі бридка зовнішність. Через цей ніс невідомо було навіть, добрий він чи злий. Мабуть, таки добрий. А втім, очі в нього були гарні, блакитні очі, створені, щоб випромінювати ніжність. Та їх ніхто не помічав, до того ж, уловивши на собі чийсь погляд, великий Дюбуа миттю змінювався і йшов геть, сказавши або вчинивши якусь гидоту. Дюбуа любив рухливі ігри, коли не треба було довго стояти на місці.

Жерар та кілька інших хлопців колись утнули з ним дуже злий жарт, який лишився безкарним, — нікого тоді не схопили за руку. Такий собі нерозкритий злочин без призвідника і без винних.

Сталось це дощового дня, під час великої перерви, тоді саме об'єднали три класи. Вони грали в довгу лозу, причому перестрибнути треба було аж через чотирьох «баранів», упершись руками в спину четвертого... Невідомо, хто саме ухилився, зник, упав чи то ліг, коли стрибав Дюбуа. Ото було сміху! Так падають хіба що в мультиках, коли ти літак і входиш у штопор або коли тебе кидають, мов ганчір'яну ляльку. Сторчма. В нагороду — багнюка, що набилась у вогнисто-руде волосся. Але головне — ошелешене обличчя, обліплене дрібною жорствою, подекуди в саднах. Медсестра мало чим змогла тут зарадити, і після того випадку фізіономія великого Дюбуа ще дужче розпухла, і чорних цяточок на ній стало вдвічі більше.

Це сталось у п'ятому чи в шостому класі. Отож їм судилося бачити те «діло рук своїх» ще довго, аж до закінчення ліцею, тобто до самого початку війни. З цим Дюбуа увійшов у життя. До його природженої потворності вони додали і свою частку, поставивши на обличчі приятеля свої підписи.

Тепер, через сорок шість або сорок сім років, Жерар навіть не пам'ятає до ладу, хто ж був тим четвертим — він чи хтось інший, а також чи зумисне вони тоді пожартували, чи це сталось випадково.

Він народився в долині Ненависті². Вона не заслуговувала цієї

¹ Четвер — вихідний день у французьких школах.

² Ен (*la haine*) — по-французькому — ненависть. Звідси — назва міста Еньєр.

назви. Пізніше він узнає багато долин з подібними назвами: долина Злиднів у Арденнах, долина Голоду, долина Сорому, долини, де зовсім не обов'язково протікали річки з тією самою назвою. А Ненависть — то був звичайнісінький струмок, що загубився поміж боліт, протікаючи повз нікому не відомі бельгійські села — Сен-Гілен, Жемап. Де там хтось міг побачити долину? Тим часом без неї ніколи не було б численного й нудного середньовічного містечка Еньєра, на саму згадку про яке спливають у пам'яті виряджені вершники, коні в багатій, прикрашеній золотом збруї, шляхетні дами з високими конічними зачісками.

Тим часом жоден інший край не переймався ненавистю так мало, як цей. Спалахи гніву? Так, інколи. Але ж це неминуче, коли ти шануєш себе, а час або люди кривдять тебе. Що ж до ненависті — повсякденної, тихої або збуреної, — то тут її не знали. Жерарові дядьки та двоюрідні брати, шахтарі в Тіванселі, були люди терплячі. У неділю кривдника могли спересердя вбити дрючком, але протягом тижня такого трапитись не могло. Ніхто тут не вигукував: «Убивці!» або «До помсти!» Натомість чулося: «Ой лихо!» або «Нумо, поміркуймо...»

Звідки береться доброта в краї, де часом і помирати холодно? Чоловіків з півночі легко впізнати — вони спокійні, сильні й врівноважені, кремезні й лагідні; скажімо, голландці, шведи, жителі Гренландії. Та, зрештою, Арктика починається в Дуе, якщо не в Амьені або у Реймсі. Десять разів за сторіччя мале Північне море насувалося лавиною айсбергів на засніжені дюни та вкриті кригою річки. Треба прожити, як ото згодом він, сім років на Середземномор'ї, щоб чіткіше усвідомити собі, що таке тамтешні зими. Починаючи з вересня, життя в тих краях уповільнюється. Під час зимової сплячки очі в людей ще світлішають, а рухи стають ще млявіші. Це можна помітити тільки здалеку. Північна сієста буває лише один раз на рік, зате триває вона три місяці. Так звані «білі ночі», хоч і не зовсім білі, а все ж ясні, гасили і шум, і злість, і радощі. Страх перед холодом надавав місцевому святу — дню святого Миколи, 6 грудня, — розмаху різдва й Нового року... Одне слово, холоди, холоди, холоди. Бувало, у квітні ячмінь сіяли в рукавицях. Досить згадати, як водяні курочки та дрозди шукали поживи під снігом між деревами, де виблискувало, мов перестиглий гранат, останнє торішнє яблуко — щоб відчути мороз поза спиною. Малі діти плачуть, бо пальці в них заклакли і зуб на зуб не попадає. Голки зашпорів колють під нігтями, аж серце заходиться, але треба терпіти — тільки цілковитий йолоп стане відігрівати поморожені пальці біля вогню або в роті. Але як урятуватися від жахливої трясучки? Спершу ви мерзнете, потім починаєте клацати зубами, а потім вам здається, що всі ваші кістки торохтять, і ніде сховатися, і час тягнеться неймовірно повільно. Снігопад або крижана крупа своєю нескінченністю й безнадією теж можуть викликати трясучку — нездоланну, як страх. Охоплена трясучкою людина до глибини кісток відчуває смерть, хоч ця смерть і не вбиває одразу — тут, серед цивілізованого і заселеного краю, де неподалік таки є якийсь житло. Ось Жерар бачить себе разом з іншими хлопчиками й дівчатками на трамвайній зупинці. Рятуючись від холодного північного вітру, вони туляться одне до одного, втягують голови в плечі. Щоб зігрітися, штовхаються або й гамселять одне одного. А зуби впинаються у шарф або в рукав куртки і часто не свої. Тут не до сміху. Холод мучить людину інакше, ніж голод. Голод ослаблює, пригнічує, дратує, людина бурчить і лається. А холод навчає терпіти, робить черствим, йому опираєшся, напружуючи усі свої м'язи. Хтось, певно, скаже, що по холод треба їхати до Морзіна або Фон-Роме. Але там не справжній холод, там холод для забави — чистий, стерильний, кондиційований. Коли ж холод заморожує вугілля та смердючий заводський дим, коли він стелється по землі і по чорній багнюці мочарищ, коли пальці примерзають до поліна або до залізних деталей, то ні подерті рукавиці, ні жалюгідне зимове ганчір'я не допо-

можуть. Тоді весь трудовий люд — чоловіки й жінки, молоді й старі, французи й іноземці — перетворюється на одну юрбу, що тремтить і тремтить від холоду.

Один з його дядьків-шаhtarів, Грегуар, мав плескати пальці. Усі пальці — від великого до мізинця на обох руках. У романах такі пальці бувають у душогубів. Хто не читав про це! Вони, мовляв, душать свої жертви щодня з ранку до ночі, аж поки їхні пальці сплющуються на кінцях. Але дядько Грегуар, попри свої сплющені пальці, був з найкращих людей. Хтозна, чи він народився з такими пальцями, чи вони стали такими від того, що він був тесля і постійно мав справу з молотком і рубанком, з дошками й колодами. Можливо, іноді вони й стискалися так, як стислися б на чийсь горлянци, але здебільшого то був рух цілком мирний, ніби аж пестливий. Дядькові руки забезпечували життя його жінці й дитині — в мирні роки між двома війнами, його війнами, де кілька зроблених ним пострілів нічого не змінили. Цей чоловік викликав не страх, а співчуття й захоплення.

Коли Жерар повернувся до Тіванселя — він мав на той час дев'ятнадцять років і диплом учителя, — була війна, початок окупації, людей повсюди бракувало. Надворі стояла зима, і яка зима — він ледве упізнав своїх односельців, так вони постаріли, зблякли. Навіть наймолодші, яких він і не знав, бо жив у інтернаті при ліцеї, видалися йому вже постарілими й збляклими. Ця бляклість особливо впадала в око серед білявих, а молоді часто бувають світліші від літніх. З віком волосся темнішає — до темнорусого, брудносивого. Тепер, живучи в краю темноволосих, де сонце світить навіть узимку, і знову уявивши собі своє рідне селище за тодішніх надзвичайних обставин, Жерар раптом зрозумів, що саме тоді він уперше побачив чоловіків і жінок, які були на межі їхніх сил.

Так само, як з бурштином і пасткою на ос, це стало для нього мовби запізнілим відкриттям однієї зі своїх відправних точок. Побувавши на якійсь межі, ти дістаєш уявлення про межу взагалі. Бо, крім граничних ситуацій, пов'язаних з голодом і холодом, є й чимало інших. Скажімо, межа моральної неприйнятності — виходячи з певних уявлень про світ і твоє місце в ньому. Можливо, саме це — його внутрішня моральна позиція — штовхнуло тоді Жерара на пошуки Опору, і він приєднався до макі в лісах поблизу Нувійона, далеко на півдні департаменту. Йому довелося від усього відмовитись, і це також було добре. Коли ти робиш вирішальний крок на граничну межу, тобі нема коли сторожко озиратися. Може, це наївно й безглуздо, а може, якраз у цьому найвища мудрість. Тоді він не розмірковував, а просто рушив угору тим крутим схилом, який і привів його туди, де він є сьогодні. Чи повинен він звинувачувати себе? А втім, у нього немає відчуття, що він і справді вибирав у той або той момент. Його вибір завжди був сильніший за нього. Безконечні вагання були лише димовою завісою, під прикриттям якої насувалося, ніби іззовні, невідпорне бажання, закуте в броню любові або відрази. Зрештою, цілком можливо, що він просто йшов за своїм часом, добре це було чи погано. Хіба сучасне життя не знає тисячі способів поставити людину на межу її можливостей? Усе своє життя він прожив на такій межі — хоч і не прагнув цього. У шістдесят років він це твердо знає. І саме про цю межу йдеться.

На робочому столі у нього завжди перед очима дві його улюблені скляні дрібнички. Пісочний годинник, який колись його дуже тішив, та великий поррон¹ з Каталонії. Звичайний поррон, що з нього п'ють, нахильці, десь на літр рідини. Звичайне прозоре скло, а не оте кольорове, розраховане на туристів. І всередині вода. Не для пиття. Просто,

¹ Поррон — скляний глек із носиком.

щоб почувати себе «в нормі», йому треба мати перед очима воду. Жерар раптом помічає, що дещо цього поррона опукле, як дно в деяких пляшках. Незмінно привертають його увагу також два отвори цієї посудини: один, загострений, закінчується тоненьким носиком — звідси ллється струмочок рідини; другий, красиво вигнутий і ширший, призначений, щоб наповнювати поррон, але зараз у ньому стримить фазаняче перо. В цьому вигорілому краю тепер не густо фазанів. Лише вряди-годи, перед грозою, удар грому піднімає з вибалка одного-двох птахів. Але це з тих бідолах, яких випускають на волю незадовго до відкриття полювання. Якщо птахи опиняться на волі надто рано, браконьєри винищать їх раніше за мисливців. Перо, яке стримить у нього в глечику, він привіз з Оба,—колись для розваги він змайстрував там собі ручку-гібрид, загнавши в стрижень фазанячого пера тоненьку пластикову трубку кулькової ручки. Тоді кулькові ручки тільки-но з'явилися, і він, ще не дуже впевнений у собі творець зовсім молодого мистецтва, яке тоді ще не називали скорочено «те-ве», а тільки повністю і шанобливо «телебачення»,—отож він, трохи підсміюючись над собою, намагався якось поєднати це знаряддя майбутнього і стародавнє гусяче перо, м'який кінчик якого під час роботи приємно лоскотав йому вухо, шию, торкався плеча. Коли пишеш таким пером діалог або режисерські ремарки, неминуче вдаєшся до кучерявого стилю і саме слово «фазан», здається, щось насвистує тобі стиха, чи то вихваляючи тебе, чи то осуджуючи. Але як це перо опинилось у глечику? Ще якийсь місяць тому воно було встромлене в іншу, більш підхожу для цього посудину — гарну скляну кулю завбільшки з кулак, зроблену за принципом чорнильниці-невиливайки, з трьома отворами, схожими на отвори верші. В середині тієї кулі блищала прозора, ніби з гірського джерела, вода. Він пригадує, як натрапив на цю кулю у закутні напівтемні крамнички — єдиної в тому іспанському сільці. Він тоді зразу ж подумав про чорнильницю, а відтак і про перо. Ну що ж, і водою напишемо. Місяць тому він мимохіть зачепив кулю ліктем, вона впала і розбилася на друзки. А визволена вода розлилася на бюро, і м'яке світле сукно тут-таки ввібрало її. День-два ще лишався слід від цього вибуху волелюбності, а потім і він зник. За ту кулю Жерар заплатив тоді якусь дрібницю і вже значно пізніше побачив точнісінько таку, виставлену в розкішній вітрині чи то Парижа, чи то Страсбурга — там вона оцінювалася, ніби домський кришталь... Тільки тепер йому спало на думку, що кожний з трьох отворів тієї скляної кулі міг нагадувати йому розчахнуте дещо карафки з осами. У всякому разі ясно одне: ота пастка на ос із часів його дитинства протягом півсторіччя підсвідомо впливала на його смаки й приховані бажання, правлячи за дороговказ до тих предметів, що стоять тепер у нього на столі, а водночас і до спогадів, до права на спогади. Чому він замкнувся у собі? Що приречло його на затворництво? Щось у ньому самому? Чи довкола нього? А може, ніколи й не вщухала для нього ота запекла битва ос — жорстокість справедливої кари і дитяче замилування тією жорстокістю? Але ж який оманливий бурштин, який приемний на дотик...

Цей край дихає. Вранішній північний вітер — ніби глибокий вдих моря. Підкріпившись свіжим повітрям з гір і долин, трамонтана вривається крізь розчинене вікно в дім. Він саме сідає до столу працювати, коли вітер проноситься над його головою і мчить далі — вимітати піски Аржелеса, а потім летіти до Тунісу, Сардинії або Балеарських островів. Десь між десятою й одинадцятою — затишшя, а тоді знову все летить шкереберть. Пополудні «морський» відплачує трамонтані тією ж монетою. Вітер підіймається від води похмурий і насичений туманами та недугами. Невеличке відхилення на південь — і з теплими дощами серпневих ночей в басейни та на балкони сиплеться пісок Сахари. Так закінчується довгий видих, а на завтра все починається спочатку.

Кожен ранок він зустрічає, дивлячись на схід, крізь вікна, що виходять до моря. Він завжди мріяв про такий будинок. Наприкінці ночі перед ним яскраво мерехтять близькі вогні Перпіньяна. Він знає, що далі, на «прямій» його погляду лежать Марсель, Болонья, Белград, Бухарест і Софія, Тбілісі, Єреван, Баку, Дагестан, де підніжжя гір занурені у воду. Коли б він міг злетіти високо вгору і мав такі зіркі очі, як у деяких птахів — у сто крат зіркіші від людських, — він побачив би за світлою смугою Середземномор'я в далекій далечині землі та моря, де Ташкент, Кабул, Пекін і Токіо зливаються в якесь одне незнане й дивовижне місто.

На довгій паперовій стрічці він прокреслює пряму лінію. Лінія перетинає затоки Ліона й Генуї, Адріатику, Чорне море, Каспій, смужку Тихого океану на обрії. Обабіч тієї прямої він розташував міста, великі, потім менші: Тулон, Ліворно, Анкару, Дубровнік — колишні Рагузи, Сараєво, Варну, Сухумі, Алма-Ату, Улан-Батор, Владивосток... Європа й Азія, схожі на міхи розтягнутого акордеона, вигинають спину Дінарськими Альпами, Балканами і Кавказом, де досі знемагає приречений на вічні муки Прометей. У такий спосіб і дуже далеко здається йому близьким — чи то в часі чи в просторі.

Близький йому і Прометей, як і ті реальні люди з їхніми чеснотами й вадами — його добрі знайомі, що живуть у багатьох із міст, які він щойно нанизав на проведену гострим олівцем лінію, мов перлини намиста. Довгу паперову стрічку він прикнопив біля вікна. Чорнило на ній скоро вицвіло, за кілька років стерлися назви, але він уже знав їх усі напам'ять. Отак у своєму порожньому, з голими стінами, кабінеті він не переставав турбуватися про світ, де стільки людей день у день досягали своєї межі — на лихо або на добро.

Як і завжди, коли він займався не роботою, а чимсь іншим, Жерар оформляв цю своєрідну карту дуже старанно, дорікаючи собі подумки за змарнований час. Зрештою, який сенс у цьому малюванні? Чи, може, йому здається, що він якимось впливає на світові події, маніпулюючи з географічною картою? Повертаючи її, ніби повертаєш життя, щоб побачити його в іншому ракурсі. Чому північ обов'язково має бути вгорі, а південь — унизу? Умовність заради умовності. А якщо спробувати навпаки: Магріб — на рівні очей, а Бельгія — нижче пояса? Чом би не завдати удару по давньому вертикальному расизмові, який триває сторіччями? Друга півкуля виглядає, здається, ясніше: крига — в ногах, тропіки — в головах. Звичайне переміщення, зроблене хай навіть зовсім довільно, показує глобус у іншому світлі, перетрушує звичні уявлення.

Виходячи з цих засад і міркуючи трохи серйозніше, логічно запитати себе: а чому, власне, народ повинен завжди лишатися внизу картини, віддавши гору державі, урядові, парламенту? Навіть у революційних партіях існує така ситуація для керівництва і загальної маси. Нині, наприкінці ХХ століття, необхідно вжити невідкладних заходів для інтелектуального і морального оздоровлення світу, а саме: здійснити рішучий поворот у нашому стереотипному мисленні. Давно час провести радикальну демократизацію. Поставити на перший план скромність і простоту.

Він добре знає, що це лише гра, забава: починаєш «з нічого» і робиш далекоюжні висновки. Одначе без такої гри всяке сучасне мистецтво втратило б сенс. Поставити все на карту — і поглянути, що з цього вийде. Завдяки такій грі вчені — атож, саме вчені — відкрили атом, потім відносність часу. Так і кожен з нас, роблячи свій хід, збагачує загальну гру людства більшими або меншими відкриттями, бачить у новому світлі власні чесноти й вади. Це діє майже так само, як пастка на ос.

Сни, які особливо вражали його, він записував. Траплялося це не часто, двічі-тричі на рік. Одного разу наснилася йому левиця, що гуля-

ла собі на волі... Може, в ній він прагнув упізнати митця, який живе в ньому і знімає фільми, в яких ідеться про людські права і гідність, про дружбу, товарищескість, вірність, великодушність? Відомий режисер і відома людина, яка хоч і вийшла з компартії, проте не усунулася від громадського життя. Його ім'я чогось та варте. В усякому разі, воно неодмінно стоїть під кожним новим зверненням, в якому інтелігенція «підносить голос»,— звісно, протягом цих сорока років імена змінилися, оновилися. А що можна зробити ще? Він також постійний член Національної ради Руху прихильників миру. Правда, він не часто ходить на збори. Але хто з таких, як він, ходить частіше? Ні Ерве Базен, приміром, ні Сартр, який, певно, лишався членом ради аж до смерті (хоч ніхто про це точно не знав). А коли й того, й того щоразу переобирали на кожному наступному конгресі, то, мабуть, усе-таки їх вважали корисними і на щось здатними.

До всіх цих витівок — відлуння його сюрреалістичної молодості — він удається, власне, тільки тоді, коли чомусь не може працювати. А тепер саме той випадок, до болю той випадок — перші місяці після страшного нещастя... Вже за кілька місяців до того, як воно сталося, робота в нього не йшла. А тепер він і хотів би працювати, щоранку сідав до столу з надією, що ось сьогодні нарешті... Та досі нічого путнього не виходило — запитання без відповідей і відповіді без запитань. Чи зможе він повернутися до свого колишнього життя, тобто до життя, яке складається з праці й любові? Справжньої повсякденної праці, а не витання десь у надхмарних замках. Він хотів би повернутися до чорної роботи в студії, — монтаж, озвучення, — якій передували б місяці, проведені на знімальному майданчику. А «майданчиком» тим для нього була мало не вся Франція: заводи й будови, селища, робітничі околиці — всі ті місця, де живе й працює «переважна більшість». Він не належить до тих, для кого ця «переважна більшість» зводиться тільки до цифр. Навіть у своєму кабінеті він ніколи не буває самотнім. Кабінет населений цілим натовпом людей, хоч Жерар і нарікає на свою пам'ять.

Три роки тому йому довелося пройти забавне, але й тривожне випробування. Одному з давніх друзів спало на думку показати його останній фільм «Чорна пісочниця», знятий десь за півроку до того, в його рідному селищі, в напівдерев'яному, напівцегляному клубі, куди він бігав на свої перші танці і який там гучно називали чи то «салон», чи «салун». Він навідував рідних досить часто, бодай раз на рік, але приїздив завжди ненадовго, найчастіше по дорозі на чергові зйомки, і бачився лише з найближчими сусідами. А цього разу мав побачити — і до початку перегляду, і згодом, під час короткого запланованого задалегідь обговорення, — геть усіх, кого знав з дитинства, молодих і старих, окрім хіба, небіжчиків. Його земляки й справді посходились і посідали на лави, поклавши руки на коліна або схрестивши їх на грудях — ніколи не знаєш, куди подіти руки, коли сидиш отак на довгій дерев'яній лаві без спинки, затиснутий між сусідами. Зрештою хтось надумав підійти до нього по автограф, а там потяглися й інші. В руках у кожного була програмка. Досить-таки вбога програмка, надрукована на ротаторі, з якимсь малюночком — то був витвір його друга, місцевого столяра, художника й різьбяр по дереву, що сам і порозносив ці програмки. Отож автографи. Він мав неодмінно пригадати ім'я та прізвище кожного, хто до нього підходив. Інакше це була б ганьба. Для того, хто забув, і для того, кого забули. Жерар жодного разу не завагався. І жодного разу не помилився. Хоч переважну більшість своїх співрозмовників не бачив сімнадцять років. Усіх це вразило, але найдужче вражений був він сам. Всі зворушилися до сліз. Яка вірність, яка пам'ять... Нічого подібного, пам'ять у мене препогана, вона добра хіба що на політику... Але в чому ж тоді річ?

Вночі, лежачи на незвично вузькому ліжку, він довго розмірковував і зрештою зупинився на дуже простому поясненні. Хоч би де він

жив, відтоді як покинув рідне селище,— у Ліллі, в Парижі, в Обі, на півдні,— ці люди всюди і завжди приходили до його робочого кабінету з голими стінами, майже без меблів. Не минало дня, щоб усі чи майже всі ці обличчя не поставали перед його очима. Він звертався до них, він потребував їх, щоб оживити свої сюжети та діалоги. Вони були його «банком» невігданого життя. Вони старіли разом з ним, у ньому. Тепер, нашвидку зробивши поправку на дійсне старіння, він упізнавав своїх давніх знайомих, мов у спалаху блискавки. Блискавка спалахувала через те, що в цю мить між ними не було аркуша білого паперу, того самого аркуша, заправленого в машинку або списаного пером, який протягом багатьох років щоранку лежав на його столі. Нині вони з'явилися перед ним без посередника, екрана,— люди з плоті й крові. Вони підходили, тиснули йому руку. «Які ж у них спрацьовані руки! Які зморшкуваті обличчя!»— думав він. Навіть у молодших за нього, у тих, кому сорок першого року ще не виповнилося двадцяти і кого він згадував дуже рідко.

Машинка і перо. Він друкує — друкував...— сценарії зразу на машинці. Правда, ремарки та діалоги він любить спершу писати від руки. Тонким пером. А скажімо, одна його паризька приятелька пише романи тільки олівцем. Олівці в неї завжди тонко застругані, наготовані заздалегідь, дуже гострі й ламкі. А він любить перо — щоб штрих був твердий і виразний. Вам не доводилося спостерігати розкопки? Спочатку ґрунт відкидають лопатою, але завжди настає мить, коли археолог обережно, тамуючи подих, розчищає кожен міліметр розкопу віничком. Не знаю, чи вам зрозуміло...

Найкращі його хвилини — коли на папері народжуються слова, слово за словом. Пальці тремтять від напруження. Майже рік він був позбавлений цієї радості. Але не відступився і ось тепер уперто й наполегливо пише,— сонце заливає весь стіл,— замітки до «Чорної дружби» (назва умовна). Трамонтана шарудить по черепиці на даху його будинку. Стіни стоять надійно. Він пише при попутному вітрі. Подумати лишень, що є люди, здатні звести наклеп на трамонтану. А це всього лише північний вітер. А що таке північний вітер на півдні, де царює сонце?.. Поїдьте-но до Берка або на Білий Ніс — там ви побачите, що таке трамонтана. А тут... А тут здається, що добрий демон північного вітру купається в теплих водах і пестливо гладить вічнозелені острови. А він не та людина, яка скаже погане слово про демонів півдня. Бо кому ж, як не південному демоні листя, він завдячує свої улюблені червонясто-руді барви осені в цьому краю виноградників. А північний вітер — здійсмається він уранці чи ввечері — тут творить добро для всіх. Взимку і влітку він розвіює сутінь та мряку, а хто не радіє небесній блакиті?

Похилий вік? Смерть? А що потім? Після того, як це вперше сталося так близько від нього... Кожне слово, яке він пише своїм пером, має нести в собі відповідь на це запитання: а що потім? Ми проходимо, минаємо. І, мабуть, найважливіше — здійснити цей перехід гідно: чи то йдеться про зміну людських поколінь, чи то про переліт птахів, чи про вихід на нерест лососів, яким доводиться перестрибувати через греблі. Ми живемо на вузесенькій смужці часу — між учора з половиною і сьогодні з чвертю. Не встигаєш навчитися жити, як доводиться помирати. Але якщо ти здолав у своєму житті бодай один перевал, ти можеш почувати себе щасливим.

Хвилин п'ять Жерар міряв кроками кабінет, балкон, коридор, як звук це робити раніше у хвилини напруженої праці. Розвиднювалося повільно. Він увімкнув світло. Кілька нічних метеликів тут-таки склали йому компанію. Він придумав епізод, діалог і тепер сів за машинку, сподіваючись одним духом записати все це. Він майже закінчував, коли задзвонив телефон. Він вилаявся — адже тисячу разів просив їх не

дзвонити так рано. І все ж квапливо підвівся, ніби тільки й чекав цього дзвінка.

— А, це ти? От добре...

— Нічого доброго...

Роберто. Товариш часів макі. І тепер живе на півночі — у Жемоні, на центральній площі в нього фотоательє. Десь раз на місяць вони передзвонюються. Сорокарічний син Роберто працює разом з батьком. А онукові вже виповнилось п'ятнадцять, і він начебто має успадкувати «діло». Та з цим от онуком і сталося лихо. В тирі на ярмарку він дістав кулю в праве око. І ніяк її не витягти. Хлопець може осліпнути. Це ще не найгірше, що може з ним статися, каже Роберто. Він дуже погано вимовляє слова, і ти ніколи не певен, чи добре розчув його по телефону. Хлопець загине, якщо не витягнути цю бісову кулю, атож, вона влучила йому просто в око, так, позавчора, у суботу ввечері. І це ж треба таке — уже всі й порозходились, і ярмаркові вогні почали гасити... Але він дзвонить з іншого приводу. Це, знову ж таки, щодо посвідчення. Ти ж бо знаєш, далеко не всім воно потрібне, те посвідчення, обходилися без нього все своє життя і воювали не заради якихось благ, коли їм було по двадцять, і життя прожили гідно. Але тепер, коли доходить до пенсії, ти ж сам розумієш... Одне слово, Жерар повинен розщедритися на додаткову рекомендацію, — діло чисте, все честь по честі... Про кого йдеться? Маленький такий, чорнявий, чи не наймолодший серед них, йому тоді ледве виповнилося вісімнадцять... Не пригадуєш? Ану стривай... Це той, котрий по коліно загруз у гноївці, пам'ятаєш оту маленьку ферму, його перше бойове хрещення? А, то це він? Такий хлопець справді заслуговує мати посвідчення учасника макі, каже Жерар, сміючись. Звісно, йдеться не про винагороду за намоклий черевик і шкарпетку, які він потім, коли вони повернулися з операції, відмив у калюжі й повісив сушитися на гілці, а сам розгулював по колючках в одному черевіку. Але ж ця деталь, підсилена згадкою про сморід, відразу поновила в пам'яті і бойового товариша, майже хлопчика, і все, що вони зробили тоді, аби тепер, на старості літ, їм видали отой папірець. Ет, не нагадуй мені про той папірець, сказав Роберто на прощання.

Жерар знову сідає за машинку. Він забув кінець свого діалогу. Два чи три рядки, а в кінці якась «ізіюминка», щось ударне. Але що?.. Дивно, але ті три рядки він бачить так виразно, ніби вони вже написані на папері. Перший рядок: репліка жінки, п'ять-шість слів. Другий — відповідає чоловік, два речення, майже повний рядок. Третій — знову жінка, два слова. Але які два слова? А саме ж заради цієї репліки він і вирішив відклацати цей епізод. Три безнадійно невиразні рядки танцюють у нього перед очима, як нічні метелики, але жодного слова він розібрати не може. Він тільки ясно чує голоси — жіночий і чоловічий. Але що вони хочуть сказати? Невідомо. Він залишає аркуш у машинці, а саму машинку вимикає, спостерігаючи, як згасає лампочка і зупиняється мотор. Він готовий хоч зараз знову натиснути на вимикач — ось тут, унизу праворуч. Коли він чує звук мотора, бачить, як оранжево світиться лампочка, то відчуває себе на знімальному майданчику й ніби чує власний голос: «Тихо! Мотор!» Щось у ньому й справді промовляє ледь чутно: «Мотор!» Якби хтось побачив його в цю мить, можливо, він прочитав би це слово в нього на устах. Від його друкарської машинки до кінокамер, звісно, відстань чимала, але зв'язок тут прямий. Він не писав би так швидко і так вправно без цього мотора. Перо пише зовсім нечутно і ця тиша лякає його. Щоб перевірити себе, він знову натискає на вимикач. Та дарма. Той самий привид діалогу замерехтів перед ним — піврядка, повний рядок, два слова, ото й усе. Він рішуче вимикає мотор. Якусь мить сидить за машинкою, безпорадно опустивши руки. Поступово починає розрізняти звуки інших моторів, що працюють у домі. Холодильник, кондиціонер, фільтр акварі-

ума... Згодом подадуть голоси пилосос або полотер, потім міксер і електричний млинок для кави. А здалеку, з каталанських виноградників, долине гуркіт трактора або поливальної машини. Навіть там, на горі, цілковита тиша здалася б йому неприродною. Він бачить себе ніби збоку — чоловіка, який сидить, безпорадно опустивши руки. Так само сиділи, щільно присунувшись один до одного, глядачі — того вечора, коли він крутив свій фільм у рідному селищі. Жерар рішуче підводиться і прямує до телефону.

Викликає Бордо. Александре, ти знаєш, у Роберто лихо. Він мені оце розповів. Ти зателефонуй йому, гаразд? Александр обіцяє подзвонити протягом дня. До речі, ти не знаєш, як там Юлій Цезар? Ні, Жерар цього не знає, але він зараз же подзвонить йому — з того самого приводу. Жерар кладе трубку, знову знімає. Викликає Дуе. Можна Юлія Цезаря? Це ти, Юле? Так, це я, але не горлай, можна подумати, що кричиш з вікна сусіднього будинку. Про що мова! Звісно, Юлій подзвонить Роберто. Хоча ні, він зробить ще краще, в нього є ідея. Сьогодні понеділок, і крамниця зачинена — його аптекарські та господарчі товари вихідні — ото ж, якщо тільки жінка погодиться, вони сідають у машину і мчать у Жемон, як сніг на голову! В нього сьогодні ніякої термінової роботи, то чому б не провідати Берто, глянути, як він там... Тільки ти не втручайся, хай це буде сюрприз. Щастя тобі, обнімаю тебе й дружину, до побачення. Але май на увазі: якщо ти знову подзвониш мені так рано, дістанеш прочуханки — жінка сердиться, що ти розбудив її.

Жерар дзвонить також у Шарлевіль, Пеаж-де-Руссійон, Круаде-Ві, Васкель. День розпочався. Він чує, як гуркоче жовтий вагозвик листоноші, що піднімається дорогою, як гавкає собака, двічі сигналізує клаксон... Отакої!.. Листоноша має проїхати о десятій, а не о дев'ятій. Побачивши, що віконниці зачинені, мабуть, лишив пошту в скриньці. Це вже дрібний привід для роздратування. А крім того, ці міжміські розмови: він, завжди такий ошадливий, тепер отримує цілу купу телефонних рахунків. Він невдоволений собою. Поки розмовляв по телефону, кістяк незавершеного діалогу не давав йому спокою. Без тих двох незнайдених слів, діалог був ніби ящірка без хвоста. Нікчемний і безнадійний. Ще трохи, і він вихопить цей аркушик із машинки, зібгає його й викине до великої опецькуватої вази, що править йому за кошик для сміття і різко контрастує своїм синім кольором з довколишньою зеленню.

А може, в пошуках нових ідей йому варто б звернутись до руху Опору? Там би він, безперечно, знайшов чимало цікавого. Що ж заважає йому черпати натхнення з так званих «подій війни»? Можливо, те, що визначальна риса всякої війни — варварство. Там конче треба вбивати, ранили, чинити зло. Тільки жорстокість там заслуговує похвали. В тих умовах порушені всі звичні норми моралі. Протягом двох років, вартих доброї половини життя, він відчував, що все йому дозволено, але те відчуття не приносило втіхи, бо докори сумління тривожать людину і на війні.

Жан-П'єр був його найкращим другом дитинства. Молодший від Жерара на рік, він почав учителювати десь у сорок другому чи в сорок третьому. Його перші учительські взаємини з дітьми були такі, що гірше й не придумаєш. Ще малим він боявся вибухів, стрілянини, і свого часу однокашники попсували йому чимало крові, підриваючи в нього за спиною петарди та капсулі. Тепер уже інше покоління дітей насміхалося над ним і знущалося з нього. Всі його зусилля наражалися на стіну нерозуміння. Якось уночі Жерар навідався в селище. Про це знали тільки найближчі сусіди. Мати Жана-П'єра прийшла до нього і розповіла, що син переховується, боїться, щоб не забрали до Німеччини, не знає, як йому бути. Може, Жерар поговорив би з ним...

Він знайшов свого давнього товариша схудлим і дуже блідим. Той боявся. Боявся дітей, смерті чи, може, життя? Пригадалось, як у цій самій кімнаті п'ять років тому веселий, радісний Жан-П'єр, щойно повернувшись з колежу в Дуе, передав йому вітання від Клеретти... Найпростіший спосіб уникнути примусових робіт у Німеччині для такого хлопця, як Жан-П'єр, — це піти працювати якимось клерком у контору на шахту. Але товариш нічого не відповів. Важко було вгадати, що в нього на думці, — так мало він говорив, так тремтіли в нього губи та довгі пальці.

Тоді Жерар подумав, що його обов'язок — порадити хлопцеві податися в макі. Це значно простіше і зовсім не так небезпечно, як дехто вважає, сказав він. Але про який обов'язок тоді йшлося — обов'язок узагалі чи обов'язок друга? Згодом Жерар познайомиться з людьми, які за всіх обставин зберігають цілковиту впевненість у своїй правоті. Принципи звільняють їх від сумнівів. Він не належить до цього табору і сподівається, що ніколи не опиниться в ньому. Але не слід забувати, що в ту пору він був дуже молодий — двадцять один, двадцять два роки. Можливо, він несвідомо підминив бажання допомогти товаришеві бажанням навчити його, просвітити, вказати на хибність його поведінки; отож нещасний Жан-П'єр сидів на ослоні в маленькій охайній кухоньці, немов на лаві підсудних. Жерар твердив собі, що має розворушити Жана-П'єра. Можливо, ще не пізно. Він повинен пробудити в ньому мужність. А може, й трохи присоромити його. Тільки в кінці розмови він запитав себе, чи не зайшов надто далеко, — коли побачив, як уперто, без будь-яких аргументів, затявся на своєму Жан-П'єр: явочна квартира здавалась йому могилою. Слухай-но, Жане-П'єре, це ж несерйозно, краще податися в макі, ніж їхати до Німеччини...

Прийшло Визволення, і після останніх, особливо кровопролитних боїв — дні тріумфу. В Тіванселі саме готувалися до свята, коли в неділю вранці на площі перед церквою з'явився Жан-П'єр. На повному ходу загальмував і, мало не падаючи з велосипеда, загорлав до їхньої компанії:

— Вам хотілося мерців! Ви хотіли моєї смерті!

Його ніхто не чекав, і хлопці дивились на нього, нічого не розуміючи. Десь-інде Жан-П'єр міг би опинитися в поліції, але тут, у селищі, серед своїх, він нічим не ризикував. Товариші відвели його додому, хотіли були замкнути, а потім побоялися: хлопець у повній силі, він би все потрошив, якби йому перешкодили ходити всюди й горлати що заманеться. Жан-П'єр закінчив життя в «притулку» в Армантьєрі. Жерар знав, як там за тих часів лікували хворих: коли вважалося, що гамівної сорочки недосить, пацієнтів зв'язували і голими вкладали в щось подібне до труни. Завідувач, який супроводжував Жерара, людина досить поблажлива, висловлював жаль з цього приводу, проте не бачив, чим тут можна зарадити... Жерар відвідав «притулок» через рік або два після смерті Жана-П'єра. Якби той не помер, то й ці відвідини, певно, не відбулися б. Жерар приїхав туди як на могилу, занадто пізно. Правду кажучи, навіть і не для того, щоб дошукатися, чому помер його давній товариш. Зрештою, то була досить звичайна смерть. Не було там ні насильства, ні вибухів шаленства, була тільки дивна тиша — бо перед смертю Жан-П'єр зовсім не бажав говорити і помер, не мовивши жодного слова.

Робер Лануа анітрохи не був схожий на Жана-П'єра. Зовсім молодим він пішов працювати на завод у Фіві¹ і, хоча не дістав освіти, ще підлітком навчився твердо стояти на ногах. Він не встиг по-справжньому взяти участь у русі Опору — в сорок п'ятому йому виповнилося лише дев'ятнадцять, — а проте не мав тих комплексів, що мучили інших («Запізнився! Не встиг!»). На заводі Робер не пристосовувався до старших, лишався самим собою, навіть коли був новачком.

¹ Фів — містечко на півночі Франції, що 1858 року було приєднане до Лілля.

По війні Жерар став відповідальним секретарем газети «Вільна Північ», що виходила в Ліллі. Це був не партійний орган, а видання Національного фронту. Даючи назву газеті, ніхто, звісно, не думав про минуле. І тільки згодом Жерар відкриє, що головне місто провінції, Кондесюр-л'Еско, під час революції 1789 року перейменували у «Вільну Північ», щоб воно не мало більш нічого спільного з колишніми принцами Конде, великими чи малими. Річ у тім, що в кутку площі Конде навпроти досить занедбаного ресторану, який і досі звався «Олень» — на згадку про ліси, що були колись довкола,— стояло кафе «Вільна Північ», аж ніяк не пов'язане з газетою, бо ця вівіска існувала ще до війни. Власники кафе знали, що й до чого, і за додаткову винагороду охоче переповідали це кожному цікавому. В такий спосіб Жерарові пощастило ще багато чого довідатися з історії і не тільки з історії.

У «Вільній Півночі», як і в будь-якій газеті, була профспілкова рубрика, де Жерар застав малого Лануа. Робер був там явно не на своєму місці. Він знав, що таке завод, і через те йому доручали опрацьовувати матеріали, але він не здатен був і речення написати без помилки, та навіть і з помилками. Але повоєнні роки — то був особливий час: всі були певні, що Лануа навчиться, стане на один щабель з іншими працівниками. Адже будь-хто може навчитися. Мадлен Віньєрон взяла його під свою опіку. Мадлен минуло тридцять п'ять років, до підпілля, в якому загинув її чоловік, вона була педагогом. Вона ставилась до Лануа, як до сина. Робер саме тоді збирався одружитись, але вирішив відкласти весілля.

Не можна сказати, що Робер Лануа нічого не приніс у газету. Мадлен посилалася на його думку, коли казала, що визначення «профспілкова рубрика» занадто вузьке. Чи занадто широке? Адже на підприємствах також існує (чи принаймні має існувати) політичне життя... Але стривай, хіба ж профспілка цурається політики?.. Воно то так, але й звести все до політики було б помилкою. Це на шкоду. Як з політичного, так і з профспілкового погляду. Ти розумієш, що я хочу сказати?.. Так, але ти гадаєш, що ми можемо гаяти час на такі суперечки?.. І справді, в редакції була лише жменька людей: троє лисих і один стрижений. Вони й самі дивувались, як їм вдавалося щодня видавати свою газетку...

Газетка зберегла свою назву до самого кінця, але жити їй судилось куди менше, ніж Конде. Починаючи з 1946 року, їм стало бракувати коштів. Рішення звільнити чотирьох працівників ухвалював зовсім не Жерар — він тільки мав повідомити про нього в редакції.

Щодо Робера було найменше вагань. Журналіст із нього явно не вийшов. Вони помилилися, забравши його із заводу. Але ж ніколи не пізно виправити помилку. Необхідність диктує вчинки. Потім хлопець зрозуміє, ще й подякує. Розмова з Робером не забрала в Жерара і трьох хвилин. Він же ще зовсім молодий, цей Лануа, але закваска в нього по-справжньому чоловіча. Такий усе зрозуміє.

А другого дня вранці хлопця витягли з річки. Втопився. Оце й усе. Ні слова друзям у Фіві, ні слова нареченій. Не залишив він і записки. Цілий тиждень Мадлен, зустрічаючи Жерара, відводила заплакані очі. Вона член партії з довоєнного часу, він — щойно вступив. Це був осуд з боку старшого товариша, так би мовити, згори. Але хто ж міг таке передбачити? Скоріше можна було припустити, що Робер спокійнісінько повернеться у свій цех, де він до того ж і заробляв би мало не вдвічі більше, ніж у газеті. Та хлопець не думав про гроші! Як він пишався, мабуть, своєю посадою. Якби ж то йшлося тільки про безробіття...

Згодом Жерар не раз зустрічав Анну, уже літню жінку, яка в редакції вела документацію і яку звільнили одночасно з Робером. Вона не гнівалася на нього, щоразу навіть обнімала. Зберегла про нього добрий спогад. І навіть сама Мадлен, здається, все забула. З часом. Коли вони тепер зустрічаються десь у Парижі чи Ліллі, то обов'язково обнімаються. Вона тепер займається переважно питаннями культури, а не рубри-

кою «Підприємства», як після війни, отож не раз брала в нього інтерв'ю під час чергових зйомок на півночі. І завжди оцінює його дуже високо.

Час — скільки він таїть у собі змарнованих нагод, що їх Жерар не може списати ні на кого! Скільки швидких, неуважних, байдужих рукостискань! Скільки зачинених чи ледь прочинених дверей! І до всього ще існують причепи, божевільні, базіки. Треба якось захищатися від них, тримати їх на відстані. Наскільки краще він міг би іноді прислужитися людям, якби в той час довкола нього нікого не було!.. І все ж, занадто оберегаючи себе для головного, найголовнішого, скільки вартих уваги людських доль він проминув! Доль, часто не менш вартісних, ніж його власне життя.

Йому пригадується одна історія, така давня, що з відстані сьогоденного дня він здається собі не учасником тих подій, а хіба що свідком. Історія, в якій він убачає — хто знає? — віддзеркалення десятків подібних історій і яка мало не змушує його плакати. Можливо, це історія втраченої любові.

У п'ятдесяті роки в Парижі на демонстраціях прихильників миру, партійних і профспілкових масових заходах завжди можна було зустріти маленьку напівсліпу жінку в окулярах із залізною оправою. Убога й безпорадна, вона ледве ходила. А проте та жінка ніколи без діла не була — вона розповсюджувала листівки біля входу до Вель-д'Ів або Мютюаліте або збирала пожертвування, пробираючись зі своїм кухлем поміж нижніми рядами, — підніматися на трибуни вона не ризикувала. Під час демонстрацій вона, тримаючи в руках свій плетений лоток зразка 1900 року, забігала наперед, у голову колони, щоб продати стрічки та розетки, перш ніж колона рушить: кінець кінцем вона залишалася сама із спорожнілим лотком, але все йшла і йшла, вже далеко за останніми демонстрантами. Вона, напевне, вже не розрізняла людей і орієнтувалася по музиці оркестру або піснях. На півночі, де народився Жерар, сказали б, що вона йде «нюхом». Десь там без неї виступатимуть промовці, об'єднуючи людей ще на якусь часину. Але й після того, як демонстрація розпадеться, завжди хтось лишається, ніби чекаючи ще чогось, і від них старенька довідається, що і як відбувалося.

Жерар знав ту жінку краще, ніж будь-хто. Вона мешкала в його кварталі, і з вікна, крізь листя платана або крізь голе гілля, він часто бачив, як вона продавала «Юманіте діманш» — продавала протягом багатьох років, завжди стоячи на тому самому місці на тротуарі. Він вітався з нею, коли виходив прогулятися. Щось у цій жінці привертало його увагу. За її несміливістю і скромною зовнішністю вгадувалася колишня вчителька; їй уже було, певне, за вісімдесят, та відчувався в ній справжній шарм, ще підсилений ледь помітним акцентом, хоч говорила вона мало і голос у неї був дуже тихий. Звали стару Марія Оленіна. Він був мало знайомий з партійними активістами свого району і не міг розпитати про неї детальніше. Одного разу його запросили на якесь районне партійне «торжество», що відбувалось у погано освітленій залі, де за сцену правив боксерський ринг, покритий густим шаром пилюки, прикрашений гірляндами і фестонами з рожевого та синього паперу, які висіли тут, певно, вже кілька років. Після його просторої затишної квартири зала здавалась особливо сумною. Марія Оленіна теж була тут, в обох руках вона тримала розгорнуті віялом брошури... Раз чи два вона піднімалася ліфтом до нього, — а таке дуже мало хто собі дозволяв, — щоб запропонувати йому політичну літературу. Він купував книжки не для того, щоб читати їх, а просто щоб зробити їй приємне. Якось увечері вона затрималася надовше. Завела з ним розмову про оповідання, опубліковане кілька років тому в «Ероп», — один з останніх його творів, щось на зразок есе, про яке він на той час уже й думати забув. Він наполіг, щоб вона сіла, запропонував чаю, хоч сам його ніколи не пив. Тоді

старенька зважилася на відвертість. Розповіла, що колись і вона написала одну річ, маленьку книжечку. Якщо вона насмілиться, то чи не зміг би він... Жерар був розчарований. То ось чому вона так... Він не міг відразу підібрати потрібного слова. ...Так учепилася. Бідолашна, мабуть, колись видрукувала кілька віршиків — і ось наслідок... Десь за рік вона й справді принесла і віддала йому через поріг, не заходячи, книжечку у світло-зеленій палітурці, трохи пом'яту, в плямах. А він був тоді страшенно завантажений і заклопотаний, бо, крім усього іншого, ще й переїздив з Парижа до Оба. Глянув на заголовок: «Заповіти Мусоргського». Ти диви, ще й Мусоргський... І які такі «заповіти»?.. Зовсім не на часі таке читиво. До того ж яке він має відношення до музики? Якби ще поезія... Тим часом у неї ще вистачило «поетичного» кокетства на псевдонім, бо це ж, звичайно, псевдонім: Марія Оленіна-д'Альгейм. Дякую, Маріє, я неодмінно прочитаю.

Одначе протягом наступних десяти років він так і не розгорнув тієї книжки. А стара, само собою зрозуміло, зникла з його поля зору. Через десять років, під час наступного переїзду, цього разу з Оба на Середземне море, він натрапив у забутому, справді забутому, кутку своєї бібліотеки не на одну, а відразу на дві книжки Оленіної. Друга ніби сховалась у тіні першої, отож тоді він її навіть не помітив. Певно, що так, бо за ці десять років ніхто не приносив йому цієї другої книжки, а якби він отримав її поштою, то, звісно, пригадав би, як ставив її поряд з першою. Трохи пожовкла зеленкувато-сіра палітурка, припалий порохом обріз. Заголовок: «Московський Будинок пісні, 1912. Концерти Марії Оленіної-д'Альгейм». Він швидко погортав обидві книжки. Виявилося, що стара Марія у 1896 році була чудовою співачкою і познайомила Париж із музикою Мусоргського. У книжці йшлося про її концерти в Москві, Харкові, Лондоні, Брюсселі, Парижі. Але минуло ще кілька років, перш ніж — уже тут, біля підніжжя Піренеїв, — він знайшов час прочитати обидві ті книжки. Цілісінький день, майже від ночі до ночі з якимсь дивним хвилюванням знайомився він з минулим Марії Оленіної-д'Альгейм.

Книжку, яку вона написала, було видано французькою мовою в Москві 1908 року тим самим видавництвом «Будинку пісні», що мало свою книгарню в Парижі на бульварі Італійців, 8. В одному з номерів «Журналь де деба» за 1910 рік за підписом Андре Шеврійона можна було прочитати таке: «Яке обличчя, яка душа, яка музика! Геній у інтерпретації генія — звідси та виняткова гармонія, завдяки якій присутні на виступі пані Оленіної-д'Альгейм, присвяченому пісенній творчості Мусоргського, спізнали рідкісне відчуття, — рідкісне для Парижа і взагалі в житті, — що його можна визначити як «священний трепет». Акомпанував їй Альфред Корто, як 1901 року. Тоді, після концерту, Дебюссі писав про Мусоргського і про неї на сторінках «Ревю бланш»: «Ще ніхто так глибоко і з таким почуттям не передав того, що є в людині найкращого». 1904 року Андрій Белий написав про неї велику натхненну статтю: «Марія Оленіна-д'Альгейм — вікно, прочинене в нескінченність», яка 1910 року увійшла до його книжки «Арабески». Марія Оленіна народилася в Росії 1869 року і разом з чоловіком — французом П'єром д'Альгеймом, теж автором книжки про Мусоргського, вони заснували той «Будинок пісні» — осередок концертів, конкурсів, музичних публікацій.

Тепер Марії Оленіній було б понад сто років. Що з нею сталося? Чи жива? Це було б чудо. Для нього в ту мить не було нагальнішої справи, ніж розшукати бодай її слід. Надто пізно... Тоді вперше він відчув увесь жах цих слів: «Надто пізно». Вперше, але не востаннє. Досить тільки почати. Жерар віднаходив її слід у кожному слові цих двох книжок, у довгій присвяті, яку вона написала фіолетовим чорнилом, присвяті, що займала цілий форзац; у тих виправленнях, які вона вносила олівцем у французький текст пісень. Йому здавалося, він чує її голос,

адже ті виправлення олівцем вона зробила, готуючись до виконання, прагнучи краще узгодити слова й музику. Наприклад, вона замінила «*maintenant*» на «*aujourd'hui*», щоб повторення «*jour*» підсилювало повторення «*Long*»: «*Aujourd'hui, tout le long de longs jours*»¹. Дріб'язкові поправки з погляду такого профана, як він,— Жерар вилаяв би себе й куди брутальніше. Але кожному літеру — як олівцем, так і чорнилом — було виписано акуратним почерком надзвичайно вимогливого до себе митця. На початку книжки, датованої 1908 роком, вміщено фото. Марії на ньому було років двадцять п'ять, але він зразу впізнав її... Дуже гарна, в стилі тодішніх красунь: у темній сукні з пишними рукавами і світлій калі, з дуже довгим намистом на шиї, вона сиділа на стільці з високою спинкою — щось середнє між епохою Луї-Філіппа або Другої імперії і модерном; розкішна зачіска, замріяний погляд... Така близька і жива. Навіть ота тінь на правому оці тільки додавала їй тоді чарівності, але передвіщала більшо на старість. Ніхто не міг здогадуватися про це — жоден з тих, кого вона зачаровувала і хвилювала своїм мистецтвом, навіть П'єр д'Альгейм, який, певно, був найщасливішим із чоловіків... Адже ця жінка — і замолоду, і на схилі віку — безумовно володіла таємницею щастя. Тобто їй не бракувало мужності бути щасливою і давати щастя іншим. Які ще залишила вона сліди? Він переглянув усе, що міг. А на батьківщині — чи знали її там? «*Большая советская энциклопедия*», видання 1954 року, том тридцятий. На сторінці 639 чимала стаття.

ОЛЕНИНА-ДАЛЬГЕЙМ, Марія Алексеевна (р. 1869) — выдающаяся русская камерная певица (меццо-сопрано). Ученица Ю. Ф. Платоновой и А. Н. Молас. С 1896 выступала за границей, с 1901 в России. В 1918 поселилась в Париже. О.-Д'А. — талантливая исполнительница произведений западноевропейской и русской камерной вокальной классики. В особенности велики заслуги О.-Д'А. как исполнительницы и пропагандистки вокального творчества М. П. Мусоргского (его песни впервые были исполнены в Париже О.-Д'А. в 1896). Своеобразная выразительная манера пения, глубокое проникновение в содержание музыки, высокое мастерство вокальной декламации — характерные черты исполнительского искусства О.-Д'А. В 1908 совместно с мужем — П. Д'Альгейм (1862—1922, франц. писатель, переводчик на франц. язык текстов песен Мусоргского, автор книги «Мусоргский», 3 изд. 1896), О.-Д'А. организовала в Москве «Дом песни», целью которого являлась пропаганда песни как особого художественного жанра. «Домом песни» устраивались концерты, проводились конкурсы на художественные обработки песен и переводы, издавалась газета, бюллетень и т. п. В 1908 О.-Д'А. издала на франц. языке книгу «Заветы Мусоргского» (рус. пер. 1910).

Обсяг статті переконливо свідчив, що йдеться про помітну постать. Марія Оленіна покинула свою країну 1918 року, відразу після революції. Згодом він довідався, що вона могла повернутись на батьківщину. Як би мені хотілося побачити вас там, Маріє Олексіївно, щасливою наприкінці життя... Ще якийсь слід? Адреса? Дарма й шукати. Треба було б принаймні з'їздити до Парижа, поглянути, що лишилося від тієї концертної зали «Ля Бодіньєр», де все починалося, а ще краще — до Москви, де в Дворянському зібранні вона співала 1912 року Дебюссі, Равеля, Сезара Франка. Знайти звукозаписи? Платівки? Послухати їх? Надто пізно.

Надто пізно читає він і перечитує написані майже сторіччя тому пророчі рядки з передмови до її книжечки, які він міг би прочитати й зрозуміти ще двадцять років тому: «Існують люди, що їх за життя вважають безталанними й тому ставляться до них зневажливо. Та ось така людина вмирає, і стає очевидно, що за непоказною зовнішністю, яка викликала посмішку, крився справжній духовний скарб».

¹ Сьогодні, в цей довгий-предовгий день (франц.).

Досі ми не помітили, щоб у цього чоловіка була дружина, діти, батьки, друзі. Насправді вони в нього були — він просто не міг би без усього цього обійтися.

До сорока років він не знав, що таке справжнє кохання, але зовсім не страждав через це. Невідання звільняє від страждань. Отож він тільки поблажливо посміхався, коли йому казали, ніби воно існує, те велике кохання. Тим часом Жерар, відколи він себе знав, як ніхто інший потребував жінки «під боком».

Його вважали невиправним старим парубком, а в глибині його ества жило прагнення вірності. Протягом двадцяти років до Раймонди в його житті було п'ять жінок. Згодом це число стало здаватися йому величезним — аж п'ять, та ще й неймовірно різні, і це не рахуючи дрібних пригод, скороминущих зв'язків. А проте він не прикидався з жінками. До кожної з них він ставився з усією щирістю, яка іноді мала присмак метафізики, а іноді була окутана хмаринкою пристрасті. Обов'язковою умовою була взаємна повага. Кінець роману не означав кінця світу. Всі п'ять і досі лишилися його добрими приятельками.

Мішеліна була однією з наймолодших учасниць руху Опору: у шістнадцять років вона уже вміла чудово стріляти, хоч для неї то була ще чисто дитяча гра. І писала ніжні ліричні вірші — невловне мереживо образів. Маленька й тендітна, вона туго підв'язувала своє довге темне волосся, перекидаючи «хвіст» наперед — нічого спільного з майбутнім «кінським хвостом» або, можливо, перший крок до цього винаходу. До Жерара вона не знала чоловіків, і ця думка завжди бентежила його. Пізніше, коли вони розійшлися — сумний, але високий прояв взаєморозуміння, — Мішеліна захворіла і стала ще тендітнішою, проте не втратила мужності. Вона й далі багато писала і працювала, вважаючи це за свій обов'язок перед народом, якому теж доводиться нелегко.

Моніка, також брюнетка, макетувальниця в одній з паризьких газет, здавалося, втілювала в собі всю ту силу, якої бракувало Мішеліні. Спершу вона навіть лякала Жерара. Вони не жили разом, але бачилися щодня протягом двох років. Париж досита годував їх усім, що мав, — музикою, живописом, театром, кіно, спортом. Дійшло до того, що він почав засинати в опері і майже розучився писати. Шукаючи противаги такому сп'янінню, вони зайнялися тенісом. У розумних межах. Вони в усьому намагались «не виходити за межі». У всьому і всюди, крім ліжка... Згодом він пишатиметься коханцями Моніки, своїми наступниками — це завжди були гарні й дуже хлопці.

Флоранс, молода дружина стомленого письменника. Ще одна брюнетка. Дуже відверті декольте і дуже ніжна смаглява шкіра. Скромниця, завжди в чорному, наче в жалобі, — якась золота дрібничка прегарно відтіняє сукню і обіцяє вам райські кущі. Маленька вада — вона багато курить, а він майже не вживає сигарет. Жити з Флоранс — то було наче оселитися в якомусь болгарському містечку, де навіть вулиці пропахли тютюном. Вбрана в оксамит приятелька багатьох художників і поетів, ця жінка вразила його своєю щирістю.

Евеліна була більше блондинка, ніж брюнетка, вона курила і кохалася в парфумах. Надто гарна жінка, щоб бути доброю актрисою. Страшенно ледача до роботи. Талановита серцем, вона, проте, не вміла виявити своє обдарування на сцені. По суті, нещасна людина. Маленькі театри в передмісті та провінції, інколи робота на радіо, жодного фільму. Вона не хотіла, щоб він пропонував їй на телебачення. Евеліна прагнула щось робити для людей і часто виступала з художнім читанням на заводах, у різних громадських місцях, на святах, читала вірші на всі смаки. Їхні потаємні години були сповнені ніжності — він і не уявляв собі, що здатний на таку ніжність.

Емілія завжди ховала волосся під плямисту хустку. Над усе вона любила свою майстерню. До яких тільки хитрощівне вдавався Жерар,

щоб витягти її звідти! Вона малювала невеличкі картини — бліді кольори, розпливчасті форми, крізь які прозирали вічні проблеми. Скромний живопис Емілії купували неохоче, сама вона рідко ходила на вернісажі, а проте Жерар уже тоді провістив своїй подрузі успіх — і не помилився. По-справжньому щасливою Емілія почувалася тільки в своїй просторій, світлій, завжди дбайливо прибраній майстерні, в одному кутку якої притулилася кухонька, а посередині стояло кругле ліжко — перше кругле ліжко, яке йому довелося бачити. Воно не мало ні початку ні кінця, і через те здавалося величезним. Емілія була молодша за Жерара на п'ять років. Напрочуд мила, скромно впевнена в собі, вона чекала його завжди, будь-якої години, чи то вдень, чи вночі. Вони жили далеко одне від одного і час від часу вибудовували надхмарні замки. От, мовляв, якби помешкання Жерара та приєднати до майстерні, з усіма двадцятьма кілометрами паризьких вулиць,— ото була б квартира! Так, але можна було б відокремити від неї мою спальню та кухню... А ти що собі залишаєш — кабінет?.. На щастя, він ніколи не соромився їздити в метро і дуже любив ходити пішки. А Емілія — вона, власне, й не бувала в нього. Так уже склалося. Він чомусь називав її «Кляйне»¹, хоча знав німецькою мовою заледве кілька слів; а вона народилася в Парижі, в родині, де не було жодного іноземця, й була на зріст не менша, ніж тисячі інших жінок. А втім, він ніколи не бачив нікого з її рідні.

З появою Раймонди усе змінилося. Коли вони познайомилися, йому було сорок, їй дев'ятнадцять. Його група знімала щось там про рибалок — на Роні, поблизу Пор-Сен-Луї. Він і досі до пуття не знає, як їй пощастило втертися на пробу в асистенти, не маючи ні диплома, ні контракту. Єдиний документ, який у неї був,— посвідка про закінчення курсів машинопису: вона саме уперше в своєму житті шукала роботу. Раймонда народилась у Вігані, в малонаселеному верхів'ї Гара, в нормандській родині. Її батько, жандарм-п'яниця, у п'ятдесят років залишив жінку вдовою; пенсії вистачало на прожиток, але було недосить, щоб дати освіту дочці, в якій до того ж голова була забита зовсім іншим. А чим саме? Голлівудом. Причому аж ніяк не Голлівудом кінозірок. Вона зовсім не мріяла стати актрисою, на відміну, скажімо, від Евеліни. Її вабив Голлівуд як різновид американського способу життя — те, що показують у фільмах: власний дерев'яний будиночок, навколо моріжки і, може, навіть басейн. Неподалік гірські озера і велике світле й дуже тепле море. Так само неподалік — аеропорт, звідки легко дістатися до будь-якого місця на землі. Оце й усе. Ішлося зовсім не про те, щоб поїхати до Голлівуду, а тим більше там оселитися. А от мати щось подібне тут, удома, було б для неї щастям.

Тим часом проба на асистента не вдалася. Правда, вона могла б, якби в тому виникла потреба, послатися на об'єктивні причини. Знімали вони не вдень, а холодного світанку, перед самим сходом сонця, при нерівному світлі юпітера, на скелястому березі затоки, посеред шлаку, уламків бетону, залізаччя. За сценарієм вітер мав налітати з моря, а насправді він дув у напрямі каналу, здіймаючи хвилі на поверхні маленького, завжди відчиненого шлюзу, яким закінчувався низинний Камарг, де місячне світло віддзеркалювалося на білих озерцях боліт. Від смороду смолоскипів у всіх паморочилась голова. Голоси на знімальному майданчику лунали якимось невпевнено. І треба було поспішати: на межі ночі й дня, десь протягом десяти хвилин, комарі налітають густою хмарою, і тоді єдиний порятунок — зачинитися в машині.

— Ти хто? — запитав Жерар.

Вона відповіла.

— І в неї нема лампи? Асистент! Бісів йолоп! Як ця дитина може

¹ Мала (нім.).

працювати без лампи! Вутафори! Покидьки! Дайте негайно дівчині лампу! Та не поламану — нову!

— Буде виконано, метр!

Жартівлива словесна перепалка. Асистент чудово знає, що ніхто не має його за йолопа. Десять разів протягом зйомок він підтверджує свою професійну придатність, доводячи, що того дня, коли він відмовиться від своєї гарантованої зарплатні і наважиться працювати самостійно, то впорається не гірше за метра. А поки що, для початку, він виганяє самозвану асистентку. І Жерар, який нічого не може тут вдіяти, іде слідом за нею. В буквальному розумінні. Отже, в наступні три дні події на майданчику розгортаються своїм звичаєм. Але майже без нього. Такого ще ніколи не бувало. Ніхто не знає, де він. Ніхто нічого не помітив — адже вони тоді хіба що обмінялися поглядами в півтемряві. Тим часом він був зовсім недалеко. Вона оселилася не в готелі в Арлі, як усі, а — відповідно до своїх мрій про білий дерев'яний будиночок — знайшла притулок у чорному бараці, на смужці суходолу між двома затоками. Зовсім дешево, майже за безцінь, бо здавати внайми таке помешкання майже незаконно: всі такі будівлі одного чудового дня може змити хвилями. Він мало не купив ту халупу — попри все, таке ще й продається. Потім вони разом повернулися в Париж, де в нього був тимчасовий притулок на вулиці Монторгей, а згодом перебралися в Об, де він несподівано для самого себе приготував їй омріяний моріжок перед будинком, щоправда, не дерев'яним, а з сірого каменю.

Так почалися для нього двадцять років щастя, а незабаром народився і Раймонд, син, якого він уже не сподівався і про якого стільки марив.

І все ж таки цей чоловік лишався самотнім. Він почував себе самотнім у натовпі, нерідко витаючи вище трибун і балконів. Він почував себе самотнім поруч із дружиною та сином.

Ідеться, власне, про самотність, яку слід цінувати і яка нікого не може образити. Самотність митця. Дуже добре, що їхній будинок у Обі, який сіріє серед білих вранішніх туманів, такий великий. Хлопчик може спокійно гратися собі в одному кінці, тим часом як батько працює в іншому. О п'ятій ранку, коли він береться до роботи, мати й син ще сплять... Тоді, на початку їхнього подружнього життя, в нього не було електричної машинки, він друкував на маленькій портативній, майже невагомій на склі письмового столу, але ж підлога в цих старих будинках передає шум, наче й не існує внутрішніх стін. Тому в досвітні години — його улюблений час — він частіше писав ручкою. В цей час на білині незайманого аркуша в нього куди легше народжуються поетичні рядки, ніж розмовний текст — оті репліки, що їх має згодом краще або гірше вимовляти актор чи актриса. Ніхто не знає, що він досі не вилікувався від своїх юнацьких захоплень і щоранку знов повертається до своїх джерел, до своїх витоків, і краплини слів мов самі по собі падають у безповоротне забуття, в душевний сховок його найглибшої поразки. Ніхто про це не здогадується. Навіть Раймонда, яка тихо спить за двоє дверей від нього. Ще кілька хвилин тому і він спав поруч неї, а потім — пронизливий холод від води на шоках, лобі, шиї і перша чашечка дуже міцної кави вихоплюють його зі сну, ривком пробуджують до активного життя. Вони сплять голі, торкаючись одне одного чи ні, так, як знеможе їх сон після любовців. А проте сон у них завжди спільний. Він каже: наш сіамський сон. Кров синхронно пульсує в їхніх тілах, які можна порівняти із сполученими посудинами. Якщо вони прокидаються одночасно, то тихенько починають говорити про те саме, продовжуючи розмову, почату ще вві сні. Свої перші передсвітанкові літери він виводить на межі їхнього спільного сну, на краєчку її розгаданих сновидінь. Зовсім як дитина, що наводить ледь помітні контури малюнка. Йому п'ятдесят, їй — двадцять дев'ять. Він гадає, що працює, творить, а

наспраді він весь перебуває під владою цього близького, рідного сну. Скільки разів тамував він у собі бажання підвестися, піти до спальні, взяти її на руки чи просто лягти поруч неї... Скільки годин, скільки днів свого життя він проведе в цьому дивному усамітненні, — уникаючи кохання, щоб описувати кохання, приречений невідомо ким розмірковувати про життя замість того, щоб жити... І кому вона потрібна, ця його писанина вдосвіта?!. Близько шостої у двері шкребеться кіт. Жерар прочиняє двері і повертається до столу. За мить веселе руде кошєня уже в нього на плечах, муркоче йому на вухо, вигинає спину, третєся, гладеньке й пухнасте, мов лисячий комір. Дивне створіння — кіт. Читаєте ви книжку чи газету — він обов'язково примоститься на вас. А тут він явно хоче влягтися на білий аркуш. Та коли Жерар підводиться, кіт миттю опиняється біля його ніг. Він поводитьсь, як собака. Точнісінько як його вірний Баруж, неповороткий чорний пес, який постійно чатував біля дверей, а коли господар збирався кудись їхати, хапав його за ноги й метушився біля машини. До якої катастрофи йде людство, що навіть тварини так намагаються утримати його?.. А коли Жерар пише під котяче муркотіння, руда лапка грається із срібним пером та зеленими кривулями на папері, ніби хоче їх розкидати, переплутати, стерти. Це молодий цікавий котик, і його ніщо не зупиняє, коли він хоче вдовольнити свою цікавість. Він готовий навіть полюбити воду. Сидячи на краєчку вмивальника, він раз у раз намагається впіймати краплину, затримати цівку води. Щоб відчутти воду на шерсті, він проходить під краном, намокає, а обтрусившись, починає все знову. Це кіт поета. Він грається з літерами на аркуші так само, як і з краплями води. А вигляд має такий, ніби запитує: «І чого ти дряпаєш той папір зранку?»

Дев'ята година, десята, день у розпалі. Раймонд уже в школі. А поет далеко. За друкарською машинкою тепер працює сценарист. Поряд з його кабінетом — майстерня дружини. У відповідь на клацання друкарської машинки звідти долинають свої звуки. Його машинка змушує замовкнути жаб в очереті. Жаб'ячий хор чекає, коли він підведеться з-за столу і стане ходити — тоді жаби розпочнуть знову. Цікаво, чи чують вони його ходу, як він чує голоси своїх персонажів. Іноді жаби замовкають відразу після того, як він повернеться до столу, ще не почувши навіть клацання машинки. Від Раймонди долинають глухі удари, вона щось там пересуває, тре. Ще в перший рік їхнього подружнього життя вона взялася до найкращого діла в світі. З погляду чоловіка, який пише. Хоч би й тільки сценарії. Зрештою, сценарій легко перетворити на книжку, досить тільки переплутати праві й ліві сторінки, діалоги й ремарки, кольори та звуки. У сценарії бракує лише пахощів. Малий екран позбавлений нюху, отож і авторові тут нюх не потрібен.

Ну, а Раймонда захоплюється палітурною справою. Старий дивак-майстер, що мешкав поблизу Одеона, прилучив її до найбільших таємниць цього мистецтва. Щоранку годину або дві Жерар і Раймонда чують одне одного. Їхня сіамська співпраця вельми приємна для нього. Спершу потрібен текст — палітурка потім. Раймонда в цьому неперевершена. Як і в любощах. Рівність партнерів — це головне. І дуже не просто піднести одного, не принизивши другого. Вона оправить дві його книжечки по сто сторінок, які ще чекають свого видавця. На щастя, вона має й іншу роботу. Раймонда виготовляє мозаїчні шкіряні палітурки — то справді дорогоцінна оправа. Його дружина працює посеред краси. Ну а він — посеред правди. Він знає, що саме вона робить із черговим шедевром. Хай то шедевр ремісництва, але, між іншим, сировина коштує добрих сто тисяч франків. Великого формату сап'янова палітурка — то цілий місяць дбайливої обробки, десятки тисяч зосереджених хвилин, з яких жодна не дає права на похибку. Найгарніший у світі жовтий сап'ян, декорований чорним, що в свою чергу прикрашений червоним. Під повільними або швидкими ударами її молоточка найневиразніші його слова набувають рельєфності, округлості, блиску шкіри.

Та чи не буває так, що перечитавши книжку потім, коли улюблену роботу вже закінчено, це враження розвіюється? Звісно, буває. Не один сценарій або діалог доводиться викидати в кошик. Як і багато інших речей у світі, великих і малих.

Маніпуляції з клаптиками шкіри в палітурній справі — зовсім не те, що думають деякі невігласи. Тут нічого не робиться на показ, заради пустопорожнього прикрашання. Тут ідеться про працю — хоч і делікатну, майже ювелірну, але тяжку працю. Насамперед треба стоншити шкіру до такої міри, щоб її можна було наклеїти на цупкий картон. Гарна, «жива» шкіра починається з того, що відсікають — це точне слово — усю плоть, усе м'ясо, лишаючи лише тонесеньку, не товщу за цигарковий папір, плівочку. Така ціна досконалості — відсікти усе зайве... Ця операція із самого початку виходила в Раймонді щонайкраще, і саме тому старий Левицький, її вчитель, повірив у свою ученицю, яка була його останньою надією. Шкіра — не гладенький камінь, на який наносить зображення художник, що виконує літографію. (В пам'яті несамохить зринають образи банальної літографії зразка 1900 року — якісь квіти, листя, оленячі роги.) Робота палітурника здається далекою від мистецтва. Ніж для підрізання, тонкий і гострий, як бритва, крає, препарує шкіру козеняти, ніби скальпель хірурга людську плоть. Зріз шагрени тонкий, майже прозорий. Коли взяти клаптик на світло, то помічаєш зернистість, ніби на шкурці апельсина. І щомиті ризикуєш. Якщо лезо навіть злегка шкрябне оброблювану поверхню, з'явиться дірка — і пропало ціле козеня. Неймовірно ніжна сировина. Але, каже Раймонда, ризикувати треба. Шагрень — цариця у царстві шкіри. Коли нарешті зіскоблено плоть, відсічено все зайве, лишається зморщена, пом'ята плівка, схожа на шкіру, що її скидає змія, линяючи. Така тонка вичинка — щонайперша умова, якщо ви хочете, щоб шкіряна палітурка «жила», «дихала», правила за таємничу браму у світ ілюзій.

Оті маніпуляції з клаптиками шкіри — чи це не прообраз будь-якого мистецтва? Адже і йому, Жерарові, куди більше подобається просто жити серед людей, ніж писати про них, а тим часом скільки всякого мусив він відсікти від свого життя заради своєї праці — якихось трьох десятків фільмів, котрі, майже щоразу безповоротно, промайнули на екрані, заради скороминутих успіхів чи провалів. І як часто мусив він відмовлятися від усього, щоб лишити по собі цю жалюгідну, можливо, нікому й не потрібну спадщину... Та ось він починає уявляти собі, що живе з жінкою, далекою від мистецтва («звичайною жінкою», каже він подумки), і його самопожертва здається йому цілком виправданою, і він дякує долі за це чудо, що відбувається з ним кожного ранку.

Істина, як і добре вичинена шкіра, ніколи не повертається до нас своїм зворотним боком. А істина в тому, що книжка, чи в палітурці чи без неї, прагне якнайскоріше покинути автора й почати самостійне життя.

До речі, шагрень виготовляють зі шкіри козенят, а в нього на бюро, поміж порроном і невтомним пісковим годинником, уже багато років стоїть теракотове козеня, яке Раймонд виліпив ще в дитячому садку. Правду кажучи, він, звичайно, хотів зробити справжню козу, але дитині ближче дитинство, і невпевненість дитячих пальчиків споріднена з тремтінням кволих ніжок козеняти. Ця внутрішня подібність і відбилась у чарівній переконливості зображеного.

А якщо говорити тільки про образи на екрані або на папері... Ще існує, і вона особливо відчутна, самотність непримиренності.

Непримиренність не є нетерпимість. Хоч ці поняття досить близькі. Перша часто звертається по допомогу до другої, щоб потім повернути борг з лишком. У своїй роботі Жерар нікого не наслідував, навпаки, він пишався своєрідністю свого почерку: уродженець півночі, він знімав такі «чорні» стрічки, що їх, здавалося, годі й уявити в кольорі. Тому наймолодші з його колег спершу ладні були списати його в архів «ді-

дівського телебачення», посилаючись на те, що він не здатен опанувати колір. Пригадаймо: коли «великий німий» — старший брат телебачення — раптом заговорив, багато хто був вибитий із сідла... Ну, а старші із Жерарових колег, що починали в кінематографі і важко пристосувалися до особливостей телебачення — пряма передача, ритми, малі відстані, інтимність домашнього вогнища замість байдужості великих зал,— ці старші теж бурчали, їх дратувало, що він без зайвих слів знайшов своє місце в цьому мінливому світі і протягом трьох десятиліть, краще чи гірше, втілює в життя свої задуми, а не шукає, як інші, виправдань своєму неробству. Йому закидали також, ніби він спекулює на минулому, на класиці, безсоромно знімаючи Корнеля, Флобера, навіть Ежена Ле Руа або Валлеса, що його заводські історії примітивні, а робітника в них завжди уособлює малосвідомий хлопчина, який дере на клапті свій членський квиток профспілки, сховавшись за штампувальним верстатом; той верстат поставлений там ніби для того, щоб проштамповувати марні надії. На кого це натяк? Кому закид?..

Як відповісти одним і другим? Та й навіщо відповідати? Справжній витвір мистецтва народжується з уміння й неспроможності, з точного поєднання цих складників, цілком довільного поєднання. З погляду творчості непримиренність — то мовчання. І хоча в ньому більше неспокою, аніж скромності, здалеку це мовчання здається сповненим зневаги й погорди. Хай там як, а часом вони добре заливають йому сала за шкіру, всі ті молоді йолопи та старі невдахи. Вони б раді бачити його вразливим і слабким, як вони самі. Коли добре придивитися, то їх безліч... Отакої! Ще трохи — і він почне нарікати на прогрес: адже не що інше, як загальна середня освіта, й призвело до того, що розвелось стільки банальних професорів та шмаркатих «науковців». Таких «фахівців» фабрикувати легше, ніж поетів, і галасу від них більше. Розвиток «аудіовізуальних» засобів, пародії на дебати, майже не прихована реклама — і конкурси з преміями: на кращого базіку, на кращого блазня, на кращого підлабузника. Ні серйозність, ні відданість тепер не в пошані. Перший-ліпший жевжик може висловитися про того або того старого митця зневажливо — адже йому начхати на все! — і, коли він зробить це дотепно, публіка в захваті. Усіх цих розумників-інтелектуалів треба час від часу ставити на місце. Найкращий спосіб — це дати їм погризтися, підкинувши чотирьом або п'ятьом тему, в якій вони нічого не тямлять. Ну що ж, Париж не був би Парижем, коли б не перетворював мух на слонів... Навіть і він, Жерар, не завжди стримується і дозволяє собі якесь дошкульне слівце. А проте різниця між ними принципова: забуваючи про камери, мікрофони, юпітери, крізь усі ці неминучі блискавки та гуркіт, він прагне, він намагається докричатися до кожного, хто здатен бачити його й чути. Він усміхається своїм глядачам щирою усмішкою — і багатьом це подобається. Дивна річ, але він пристосовується до них — ідеться не про думки, не про зміст, а про форму, про надзвичайну простоту й дохідливість викладу, на яку він за інших умов був би нездатен. Як це легко й заспокійливо — бути як усі... Мов якимись чарами зникають недоречності, звичайні слова набувають глибокого змісту. Існує така форма подачі інтелектуального змісту, яка знаходить відгук тільки в душах людей простих і нелукавих. І коли у своїй творчості він начебто знаходить таку форму, йому здається тоді, що він влучив у «яблучко» — хоч і не прицілювався.

Непримиренність для нього — це насамперед політична доброчесність. Він не політик у повному розумінні цього слова, проте лише байдужість до лихоліття та несправедливості цілковито відвертає людину від політики. А простіше кажучи, саме мрія про мир у світі, позбавленому всякого насильства, штовхнула його на плавання в політичних водах. Очевидність злиднів — і не лише матеріальних, — які вразили його ще в дитинстві і не десь-інде, а в Тіванселі, назавжди й остаточно визначили його ставлення до соціального добра і зла. Те, про що він ді-

знався з книжок, що побачив у інших місцевостях Франції, лише зміцнило його в цих переконаннях.

Маючи досвід Тіванселя, він чітко уявляє ситуацію в усьому світі. І без сенсаційних фотографій він знає, що й нині в багатьох країнах люди мруть з голоду, що чимало народів вовками виють від жаху, болю та гніву, знемагаючи під гнобленням диктатур, більш або менш кривавих. Він знає, що навіть там, де голод уже давно втамований, існує дещо неприйнятне, нестерпне для нього. Він людина діалогу, його стихія — дискусія, відкрита й відверта, на теми, життєво важливі для людства (він не взявся б з'ясовувати, приміром, чим Оффенбах кращий за Баха): бідність і багатство, права трударів, які рано чи пізно стануть усеосяжними — як і його права перед чистим аркушем. Йому завжди дає силу й насагу чорна несправедливість. Насагу до бою. «Просто у тебе, надто просто!» — кричать йому іноді, наче з вершини гори. «Не просто, — відповідає він. — Це мінімум».

Є речі, яких не обговорюють. Він живе на межі сил. Стає дразливим, нестриманим. Одначе намагається не виказувати гніву. Мовчить. Іноді знизує плечима, кидає крижаний погляд. Чи поблажливий — а це ще гірше. Ні, він сам не сподобався б собі, коли б міг поглянути на себе збоку.

Створити — це розкласти на частини, казала колись його дружина. Атом — частка буття. Можливо, це звучить наївно, але, певно, існують і атоми людяності. Атом у політиці, наприклад, — людина. Його позитивний заряд — це щастя, а негативний — нещастя. Тепер наука добре знає, на що здатен перший-ліпший атом у випадку розпаду чи злиття. Геній — це, мабуть, не що інше, як людський атом у стані сполучення. (Або, іншими словами, критична маса людських атомів.) Але хай то буде навіть останній з останніх атомів, не зневажайте його. Привид загиблого з Хіросіми — самотня тінь на глухій стіні — оживає в очах мільйонів і народжує силу, яка здатна, на щастя, і досі стримувати виверження ядерного вулкану.

Парадоксально, але Жерар «має вигоду» з того факту, що народився «в низах». Бо він добре знає простих людей. Робітники з Тіванселя правлять йому за еталон. Живі конкретні люди, а не той схематичний образ «типового робітника», з яким він не раз зустрічався і який завжди його обурював. Ну, а дехто взагалі дивиться на робітників зверхньо або навіть боїться їх. Далеко не всі «ліві», серед них і деякі його друзі, пов'язують здійснення надій на майбутнє з робітництвом.

Інша крайність — невиправданий захват і вихваляння. Років двадцять тому якомусь молодому робітникові в одному з його фільмів заманулося прогулятися по набережній. «Як то — прогулятися? — здивувався його асистент, теж молодий, як і той робітник. — Ти гадаєш, він має час для прогулянок? Має час жити? Та для цього йому довелося б перехитрувати саме життя!..» А Жерар пригадав, як ліцеїсти заздрили молодим робітникам, що мали вільний час та безліч інших свобод і до того ж заробляли гроші... Молодий асистент народився в сім'ї дрібних крамарів у чистенькому, не дуже загазованому містечку, отож він мав свої уявлення про робітничий клас. Звичайної буденної правди йому було не досить, і він запропонував розташувати на набережній бодай бюро найму... Уродженець Тіванселя не мав таких комплексів. Робітники — це робітники, зі своїми чеснотами й вадами. Є люди, які плачуть, побачивши себе в його фільмах, ніби він образив їх, ошукав. Та хай там як, а він на своїй землі і почуває надійний ґрунт під ногами. Тут він може йти із заплющеними очима, дослухаючись до голосу свого серця.

Бути першим учнем у класі — ще не обов'язково гарантія дальших успіхів у житті. В Тіванселі він звик бути першим. У Валансьєні він теж не здав позицій. Протягом перших років навчання у ліцеї майже з усіх предметів він був у першій десятці. Тільки з фізкультури — дванадцятій. Завжди голодний, він ріс повільніше від інших. Був рухли-

вий і спритний, але йому бракувало міцних м'язів, витривалості. Та саме в цьому найвразливішому місці свого «я» він із часом сягне вершини. Три роки його гризе нетерплячка. Над усе він прагне подолати в собі боязкість, нерішучість, що гнітили його з перших кроків у ліцеї, той комплекс дитини з бідної сім'ї, в якому він загруз, мов у затверділій, смердючій смолі, що не дає йому змоги рухатись ні туди, ні сюди. Отож він намагається їсти за двох. Доїдає все, що залишають інші. У п'ятнадцять років відставання нарешті надолужено. У шістнадцять він уже постійний учасник бігу по шкільному подвір'ю — шість-вісім кіл, шістсот або вісімсот метрів. Спершу він тільки намагається триматись у чільній групі. Вирватися з групи — нелегко. Праворуч — то укїс, вимошений блискучими кругляками, то густий живопліт. Ліворуч стоять залізні та дерев'яні лави, які часто правлять за ворота при грі в міні-футбол. Незважаючи на свій піднесений настрій, Жерар відчуває себе досить скуто. Одного дня він уже на старті пробує випередити лідера і з радістю помічає, що дихає глибоко й рівно. Головне — утримати здобуті позиції. Коли стартуєш перший — це заспокоює. Три кроки виграшу міняють усе, він відчуває себе в цілковитій безпеці. На фініші — несподіванка. Коли спірометром у них вимірюють ємкість легенів, він видихає шість із половиною літрів. Не може бути, каже колишній лідер, це помилка!.. Певно, він досі уявляє собі Жерара таким, яким той був три роки тому. А Жерар за одну мить відчув себе новою людиною. Протягом наступного року він обдирає собі шкіру в паху, зірвавшись після карколомного сальто на паралельних брусах; розбиває носа об мата після невдалого «польоту» через гімнастичного коня; ламає собі обидва мізинці, передчасно зіскочивши з турніка. Треба бути обережнішим. Вісімсот і тисячу метрів Жерар віднині виграє без особливого ризику, завдяки продуманій і мудрій тактиці. Під час шкільної перерви малеча, сидячи на лавах, раз у раз підставляє тобі ногу на поворотах. Ці «бар'єри» треба перестрибувати. Тобто на кілька сантиметрів відірватися від землі — а це вже політ. Злітаючи над землею, він ніби виривається з тієї смердючої смоли. Можливо, він винайде таким чином свій власний спосіб підноситися над знегодами життя... Отак він виробляв тоді свою філософію. Після іспитів на першу ступінь бакалавра учбові програми зміняться, і доведеться йому знову бути першопрохідцем. Як і в Тіванселі. Уся його філософія — це Тівансель. Навколишній світ — також Тівансель, треба лише з'ясувати спершу, з якого кінця підступитись до нього.

Проти несміливості, яка й далі дошкуляє йому, з часом знаходиться чудодійний засіб: говорити від імені інших. Бо колективна думка — то священна дубина. Стережися, щоб вона не впала на твою власну ногу. І бодай трохи придивляйся, на чій ж голови вона опускається.

Йому було двадцять три роки, коли від імені партії він провів у рідному селищі свої перші й останні «відкриті і суперечливі» збори. У тій самій «залі», куди він ходив колись на свої перші танці. Правда, музики тепер було менше, як і кольорових ліхтариків. Ті самі дві-три лави, висунуті на середину зали, невеликий гурт людей, десь чоловік десять-дванадцять, тож немає потреби вмикати усе освітлення, згори, крізь толевий дах, тягне холодом. Він, немов той музикант, що грає на корнет-пістоні або на ріжку, стоїть на естраді між давніми товаришами, які сидять обабіч. Тут же присутній і директор школи, прекрасний учитель його найкращих років, котрий і вніс у збори «дух суперечливості». Тут, певно, можна було б відняти не менше чотирьох варіантів того епізоду. Один варіант у дусі вульгарного реалізму, доведений до карикатури: молодий інтелігент, виходець із народу, скромний, наснажений ідеями партії, відчуваючи свій обов'язок перед цими простими людьми — шахтарями, металургами, бідними й не дуже заможними селянами, домогосподарками — рішуче зрікається будь-яких особистих мотивів і з притаманною сильним особистостям упевненістю в своїй правоті відкидає

геть шкідливі ідеї. «Ренегатський» варіант: старі місцеві ортодокси підбурюють простачка-інтелігента проти супротивника, якому самі шанобливо кінчиками пальців тиснуть руку. «Гуманістична» версія: старий правдолюб прагне «випробувати на міцність» свого учня, з наміром скоріше допомогти йому, ніж зашкодити; учень знаходить такі слова і такі акценти, яких за інших обставин і не знайшов би. «Ліберальна» версія: герой — звичайнісінький хвалько, сповнений амбіцій і готовий проповідувати те, про що вчора він ще не мав і гадки, і взяти гору байдуже над ким, аби лишень продемонструвати свою, — до речі, щирю на даний момент, — відданість справі. Найцікавіше те, що принаймні три з цих варіантів могли бути реалізовані в різні періоди його життя. Але тоді його турбувало тільки одне в цій делікатній ситуації: як звертатися до директора — на «ви» чи на «ти». Пан Ренар йому явно «тикає». Казати у відповідь «ви»? Але чи не принизить це Жерара в очах товаришів? «Ти» — абсолютно виключено. Щоб уникнути отих «ти» й «ви», йому доводилося бути гранично уважним. І хоч це ухиляння аж ніяк не сприяло чіткості й глибині його відповідей, він усе ж таки виявився на висоті. Люди сміялись, аплодували з будь-якого приводу і без приводу. Пан Ренар, примостившись на краєчку лави, тільки ставив запитання. На його устах тремтіла поблажлива, але дружня посмішка. Не треба нічого перебільшувати. Зрештою, Жерар і на гадці не мав заподіяти зло старому вчителю. Зовсім недавно пан Ренар помер своєю смертю, до кінця днів зберігши вірність соціалізму, вірність собі. Для Жерара також уже запізно змінювати свої переконання, та й навіщо, коли загалом він таки мав рацію. Проте тоді, на тих зборах, йому далеко не все було до кінця зрозуміле, і згодом він не міг пробачити собі своєї поведінки. Щось там було не так, і в чомусь він перевищив свої повноваження, хоч і говорив від імені партії.

Кінець кінцем — і як наслідок усього цього — вимальовується життєве кредо Жерара: набирати розгін, хай там подобається це комусь чи ні, і, як-то кажуть, дивитися на все збоку. Його гасло: випередити. Оселившись поза Парижем, він віграє час. Для чого? Для роботи, звичайно. Париж паралізує, стерилізує, вихолощує. До того ж йому здається, що, позбувшись столичної суєти, він усе бачить виразніше. В його теперішньому будинку є кругла, висока кімната-вежа (вежа зі слонової кості?), це, власне, другий поверх, що одним боком приліпився до гори заввишки кількасот метрів над рівнем моря; тут звичайно ночують друзі, які приїздять до нього і лишаються на день-два. Щоб подратувати одних і насмішити інших, він зробив на стіні такий напис: «Дивлюся на все з висоти своєї вежі». Наступає він чи відступає, але обов'язково — з висоти. Йдеться не про самозамилування. Він не хоче перебільшувати своїх переваг, а проте й не збирається принижувати себе. Цей іспит совісті — не просто гра, не сюжетний хід, заздалегідь обміркований досвідченим романістом. Покинувши Париж, він сподівався, що так буде краще. І загалом воно й вийшло на краще. Передусім через те, що він дістав свободу бути чесним, вибрався на життєвий простір. Власне, й доти він мало зважав на Париж і на стусани, які йому там діставалися. А тепер усі ті, хто наступав йому на п'яти, не зустрічаючи його тривалий час, звичайно ж, захвилювалися, де він і що. Відключитися від столичної метушні, від пліток-пересудів, що їх без кінця переповідають один одному його колеги — на вулиці чи в барі, під час семінару або колоквіуму, — це вже, на думку багатьох, мудрість. Справді, він став мудріший. Тепер, коли хто приїздить до нього проконсультуватися, він говорить куди менше дурниць, менше пустопорожніх пишномовних фраз. Мабуть, і справді, коли дістаєш менше стусанів і не так часто натикаєшся на підніжку, тобі легше лишатися самим собою — зберігати свій стиль, а також неупередженість, доброзичливість, ясність думки. Часто-густо люди, які в усіх на видноті, виграють від того, що їх люблять на відстані. Іноді він із жалем думає про декого з тих, хто там, нагорі, продовжує свій безглуздий біг на місці, хоч уся та метушня

не варта й одного кроку. В оцю саму мить хтось із них, біжучи коридором, якраз на повороті, мабуть, каже, що от, мовляв, Жерар влаштувався добре, не знає, певне, труднощів і не дихає бензиновим чадом. Може, так воно і є? Адже навіть високий авторитет Ромена Роллана не зараджує тому, що його прекрасна смілива книжка «Над сутничкою» сприймається дуже стримано, якщо не вороже, тими, хто по шию загруз у політиці. Це стосується і «Торжества розуму». За яким правом? Хто тобі дав право вважати себе Наймудрішим? Хто тобі дав право вважати себе Найсправедливішим? Він досі зберігає свій невеличкий памфлет «Над злиднями», яким би не пишався, коли б написав його у двадцятисемирічному віці. Він давно вилікувався від чарів трибуни. Дрібнесенькими літерами він занотовує в своєму записнику: «Занадто політик, щоб бути чесним». Він добре знає, що високе становище забезпечує певні переваги. Як і той широковідомий факт, що скіпку в чужому оці значно легше помітити, ніж колоду у власному. Якось на святі газети «Юманіте», яке він відвідував кожні два-три роки — на людей подивитися, себе показати,— він зайшов без запрошення до куточка «спецобслуговування» ресторану федерації Ло і Гаронни (гусяча печінка, чудове м'ясо, заяче рагу й таке інше) і побачив там «весь Париж» цього свята. Його увагу привернула сценка, що відбувалася за сусіднім столиком. Відповідальний партійний працівник федерації, поснідавши, щойно відсунув свою тарілку. Перед ним стоять двоє активістів, нижчих рангом, з тих, що монтують стенди експозицій, виконують різні дрібні доручення, одне слово, працюють без перепочинку протягом чотирьох днів та ночей; ті двоє слухали начальство з великою увагою, хоч і не без легкої посмішки. Відповідальному товаришеві можна вибачити, що він говорить аж надто голосно — чарчинка коньяку? — і трохи розп'якує. Зрештою, він грає свою роль невимушено і легко. Якщо, звісно, не помічати двох масних плям під носом та на підборідді, які зводять нанівець весь ефект.

А ти? А ти сам, Жераре? Тобі потрібно буде три дні, щоб усвідомити: покласти край своєму пустому красномовству — то ще не все. З масними плямами чи без них, але ти відірвався від людей, відгородився від них своїм високим становищем. І немає біля тебе нікого, хто б тихенько підказав: «Товаришу, утрися...»

Хіба згадки про пана Ренара тобі не досить? То заглянь глибше, якщо так велить тобі серце. Глибше. Глибше, товаришу... Не сподівайся, легке покаяння не звільнить тебе од відповідальності за свої вчинки. У всякому разі, вже сама згадка про старого вчителя й ті злощасні партійні збори змушує Жерара віднести до самого себе самовпевнені й претензійні міркування, якими рясніє його записник:

«Більшість дійових, активних людей — це люди жорстокі. Іноді вони жорстокі задля добра, на відміну від інших, жорстоких заради зла, але все ж таки жорстокі».

«Політика, на жаль, мало торкається людського серця. Теоретично — можливо. Але ніде вона ще не стала такою на практиці, коли йдеться про боротьбу. Чи то між партіями, чи всередині партій — різниця неістотна. Таке життя».

Дедалі частіше в тих рядках почало зустрічатися «я». Хвалькувате «я» з'являлося саме там, де Жерар говорив про свої поразки, справжні чи уявні.

«Я був занадто чистим. Не слід бути занадто чистим, коли хочеш робити добро. Треба бути досвідченим, спритним, нечистим, таким, як ті, хто творить зло. Щоб протистояти їм».

«Зазнати поразки, коли ти правий. Це втішно, але водночас і прикро. Бо тебе мучитиме відчуття, що ти повинен був досягти свого».

Отож — чи був він жорстокішим за інших?

«На людській межі доброта сувора. Мармур м'який».

І бурштин теж.

Казати правду — це жорстоко. Таврувати зло — це жорстоко. Яка

сила змушує його завжди таврувати зло?.. В своєму житті він часто сміявся. Двадцять років подружнього життя з Раймондою були роками, сповненими сміху, пісень, щастя. А надто останні десять років, у цьому будинку. Хоч з якого боку поглянь, навіть у найпотаємніших глибинах його єства не знайдеш і натяку на смак до нещастя. Тільки його фільми нарікають і кричать на повен голос. Можливо, він став би щасливим письменником. Можливо, став би...

Він уміє наповнити себе світлими образами, де зовсім не обов'язково має бути сонце. Аби був світлий колір. Для нього те людське світло втілюють біляві. Здавна. Так завжди було до Раймонди. А Раймонда виявилася чорнявою!..

Блондини, блондинки, біляві діти... Він бачить їх якимось внутрішнім, широко відкритим зором. Завдяки цьому особливому, притаманному йому погляду перед Жераром відкривається широка панорама життя — ніби він на зразок планети обертається довкола власної осі або, підтверджуючи свою давню думку, що кіно в трьохтисячному році буде сферичним, перебуває в центрі сфери і може за бажанням зупинити будь-який кадр. Який саме? І де відбуватиметься дія? На галявині, площі, подвір'ї? Так чи так, а це буде десь просто неба, але головне для нього — обличчя. Одяг і все інше він сприймає так само розпливчато, як і місце дії. Видно лише обличчя. Обличчя, осяяні щирою, справжньою земною радістю. Коли вибухає сміх, чоловіки й жінки торкаються одне одного плечима. Повсюди щира, невимушена радість. Тільки в очах чоловіків і деяких жінок можна прочитати те, що недавно, може, навіть учора, їх слід було остерігатися, а проте з цим уже покінчено, рішуче й безповоротно. Голоси в них майже такі самі невиразні, як місце дії і одяг, вони щось говорять або вигукують, і навколо панує загальна радість. Можна подумати, що невідома мова, якою тут спілкуються — то мова майбутнього. Йдеться не про натовп. Це десь чоловік із двадцять, які, мабуть, скидаються на стародавнє плем'я, — звідси й образ галявини, — але йдеться, безперечно, не про минуле — про майбутнє. Тут немає тих, хто в наш час, час усезагальної штовханини, кудись поспішає, щось штурмує або згинається під ударами долі. На маленькій галявині не відчувається ані шаленої метушні, ані напруги, ані страху чи то тривоги.

У цьому видінні нічого немає від нав'язливої ідеї, а проте воно постійно переслідує Жерара. Хоч описати його він навряд чи зміг би. Усе там змінюється безперервно, як ото міняється погода. Вирази обличчя щоразу неоднакові, голови повертаються, постаті рухаються. Такий опис зафіксував би одну мить, та й годі. Найважливіше для нього — можливість коли завгодно повертатися подумки до тих сонячних кадрів, неначе у відповідь на поклик душі, що, мов осяяний промінь, спалахує в глибинах людського серця. І всі вони завжди світловолосі. І їхній сміх, можна сказати, білявий, світлий, радісний.

Та тільки-но його опановує бажання «працювати», обрамити свій усепроникний погляд митця лискучим чотирикутником малого екрана, як напливає сірий сталевий колір. Сірий Тівансель. Робота в сірих тонах — обов'язок перед сірим — захоплює його до останку. Він міг скільки завгодно оточувати себе веселими співробітниками — жартівниками, витівниками, фантазерами, як і він сам, — усе одно він працював і працюватиме тільки в сірому кольорі.

Звісно, він не раз запитував себе, коли і як прийшов до нього образ сонячної галявини. Спочатку він думав, що за розгадкою не треба ходити далеко.

Йому чотирнадцять років. Наприкінці червня чи на початку липня до ліцею приїздить на два тижні група молодих шведів. Для них звільнили дортуар учнів старших класів на найвишому, п'ятому поверсі. Їм по сімнадцять-вісімнадцять років. Усі біляві й однакові, мов з інкубатора, на голову вищі за місцевих математико-філософів. Вони незвичайні у всьому. Імпозантна легкість. Найслабший із них геть-чисто виграє в

теніс у викладача фізкультури. Попоївши, шведи відразу стрибають у басейн, нехтуючи обов'язковими для ліцеїстів двома годинами перепочинку. Вони сидять на підвіконнях дортуару, спустивши ноги за вікно, і дражнять один одного. Всі дуже веселі. Їхній регіт чути в усіх внутрішніх дворах та коридорах. Два тижні проминають дуже швидко, але учні ліцею дістають від спілкування з ними мовби заряд блискавки.

Але згодом Жерар зрозумів, що шведи — тільки одне яскраве враження, проміжний етап, а джерело слід шукати глибше. Шведи вказали йому шлях до інших білявих у його житті. Передусім — фламандців із сивої давнини. Він знає змалку, що його предки, десь століття тому, прибули з Фландрії — вони жили, здається, в Рене, поблизу Куртре та Оденарда¹.

А можливо, їхній шлях був ще довший. Правда, Жерар не вірить у голос крові і вважає, що тільки голова й серце можуть щось підказати людині про її родовід. Його батько й тітка по батькові були невисокі на зріст світлі шатени, та що з того?.. Дід мав близько двох метрів зросту і був лисий, та й це нічого не доводить. Мати та її три сестри були високі, але теж не зовсім біляві. І знову ж таки — хіба це має вирішальне значення? А може, варто згадати сарабанду, яку хлопчиком він почув у рідному селищі? Десь у той час, певне, почало впливати на нього кіно зі своїми білявими героїнями. В цих гнучких жінках з довгими руками, схожими на крила вітряка, відчувалася якась слабкість, вразливість, як у дерев'яних кістяках стародавніх хиж, що стоять на лісних берегах водойм поблизу Брюгге, де народився Уленшпігель.

Північ північчю, але невже він забув про Німеччину? Живучи змалку на кордоні з Німеччиною, він бачив, як горіли собори, як грабували Денен та Анзен², як напхом напхані вагони мало не розламувались від усякого добра, бо вивозили все до нитки, а потім з'явилися танки сорокового року, що розчавили Бельгію, вогнем та полум'ям прокладаючи собі шлях, чорна страшна навала, яка посунула на Європу... Коли ти мрієш про щастя з юних літ до старості, образ цього щастя — хочеш ти чи не хочеш — змінюється. Щастя німців — один з найпереконливіших аргументів на користь людського поступу. Якщо життя перемогло там, воно перемогло або перемаже скрізь. Найважче уже позаду.

Усе сказане безпосередньо стосується отого химерного й невідступного образу маленької галявини. Цей кадр, звичайно, не зображує людство, яке знову повертається до первісного ладу. Зовсім навпаки. Ідеться про сучасність, всепереможну сучасність, яку важко навіть уявити собі нині, — щасливу сучасність, де є місце і блондинові-німцю, і блондинові-фламандцю, і блондинові-шведу, і блондинові Максиму, тому, що боровся за Жовтневу революцію. І знову — кіно! Він ще замолоду полюбив трилогію про Максима. І усі ці його блондини, завважте, не мають нічого проти брюнетів з усіх кінців світу, проти тих, у кого темне волосся або темний колір шкіри.

Так повинно бути. Мільярди інших подібних до «галявини» образів-картин мусять виникати під усіма небесами, але для Жерара всесвітнє щастя набуло сірого кольору, бо він почав про нього мріяти в сірому Тіванселі.

Уже двадцять років він знає, як він думає про дивовижне німецьке щастя, яке то зникає під руїнами та кривавим попелом, то знову відроджується. Він перечитував поетів, часто слухав платівки і з голови у нього не виходила німецька пісенька «*Die Sonne scheint*»³, яку він миттю засвоїв ще на першому уроці німецької мови у чудової вчительки, жінки владної і водночас якоїсь осяйної. Живучи в Обі, він не раз збирався відвідати місця молодості Маркса й Енгельса, подихати повітрям історії. Зрештою, чом би й не поїхати? І ось долина Мозеля вже позаду, перед ними Трір, далі Кельн, Бонн, Бармен, що пізніше злився з Вуппер-

¹ Рене, Куртре, Оденард — міста в Бельгії.

² Денен, Анзен — містечка на півдні Франції.

³ Сонце світить (нім.).

талем, і Бремен. Це аж ніяк не культурно-пізнавальна туристська подорож із присмаком історії чи політики. Він просто милується фасадами, затопленими місячним сяйвом деревами, блукає старовинними вуличками, де, може, колись... Пливе вниз по Рейну на теплоході повз скелю Лорелеї¹, п'є пиво й біле вино. На жаль, Раймонда нічого не читала про життя молодих Карла і Фрідріха, нічого не знала про їхнє листування тих років. Не завадило б їй, звісно, переглянути потрібну літературу, перш ніж вирушати, але вона не любила ні до чого готуватися заздалегідь... Хай там як, а образ «німецького щастя» так і лишився для нього розпливчастим, не набувши чітких рис і визначеності. І все ж таки уявлення про те чуже щастя певною мірою відтінило все те, що ти, Жераре, зробив під своїм сірим небом, закіптюженим димами.

Але справді зло не затавруєш без жорстокості. У багатьох його фільмах трапляються нещасливі випадки. Звісно ж, він знімає це не заради втіхи. Виробничі травми трапляються щодня, але найчастіше замовчуються. Жерар хотів розбуркати загальну байдужість. Добре це чи погано, але збудити громадську думку в наш бурхливий час стає дедалі важче. Отже, нещасливий випадок у фільмі має бути надзвичайним, щоб глядач жажнувся, побачивши стільки мертвих або покалічених, які цілком могли б лишитися живими й здоровими. Одначе зовсім не обов'язково все це показувати на екрані. Мистецтво якраз у тому, щоб і те, що в кадрі, і те, що за кадром, разом приголомшило глядача, пробудило в ньому тривогу за себе й своїх близьких, вразило його в саме серце. Тут потрібна тривала й дуже тривала робота. А на екрані все відбувається блискавично. Кінематографічний образ — ніби стріла, пущена в ціль: рятуєшся від раптового пекучого болю, кожен на свій лад намагається якнайшвидше вирвати стрілу з грудей — хто заплющує очі, хто вимикає телевізор. Але ж образ не вирвеш «із м'ясом», він і далі живе в свідомості. Професіонали не любляють братися за такі «нестерпні» фільми. До подібних експериментів на свій страх і ризик удаються в короткометражках тільки безумці. У всякому разі, авторові не досить лише відібрати матеріал, який буде показано на екрані. Перш ніж утілити свій задум художніми засобами, треба знайти найтиповіший випадок, сенсаційний або сіренький, банальний або брутальний. Інколи «випадок» сам іде в руки, але звичайно таку інформацію треба день у день шукати десь на останніх сторінках газет, із ножицями наготові. Робити тематичні підбірки. Збирати докладну документацію про відірвані руки й ноги, про переламані кістки, про здерті скальпи, про опіки полум'ям або кислотою. Деякі випадки чекають своєї черги добрий десяток років. І не завжди їх можна назвати тільки нещасливими випадками... Розгрібаючи ці звалища людського болю, ти змушений вивертати своє серце, мов рукавичку, як хтось влучно сказав, і нічого не випускати зі свого поля зору: ні розлучень; ні смертних випадків, викликаних супердозами снодійного, ні темних махінацій, ні брутальних згвалтувань. Десь увечері, коли ти ще не визначив остаточно сюжету майбутньої стрічки, коли в душі у тебе панує розлад, ти витягаєш ту чи ту припалу порохом теку і гортаєш, гортаєш, гортаєш сторінки, поки на нічному столику догорає забута сигарета.

У житті нещасливий випадок трапляється з кимось. А на екрані треба когось привести до нещасливого випадку. На це іноді йдуть тижні або й місяці. Хто? Де? Коли? Як? Хто стане обранцем? Було б куди легше знайти відповіді на такі запитання, якби йшлося лише про «паперові» душі, на рівні простого сценарію. Але тут — живі люди. Лоран, один із героїв-потерпілих, який втратить обидві ноги й руку під пресом, скоро набирає рис його близького друга, не дуже відомого письменника — Оскара Н., якого щойно покинула кохана жінка, бо він геть спився. За сценарієм Лоранові пити не можна, бо тоді його самого звинуватили б

¹ Лорелея — русалка, оспівана Генріхом Гейне. Згідно з легендою, вона жила на скелі над самим Рейном і, чаруючи човнярів своїм співом, заманювала їх на підводне ка-міння.

у нещасливому випадку, але в усьому іншому особисте життя письменника цілком підходить для металурга з острова Сегюен. Упродовж трьох місяців Оскар проводить цілі дні за друкарською машинкою Жерара, переказуючи свою біографію. І переказав він її так добре, що йому запропонували роль. А це вже зовсім інша річ. Треба бути циніком, щоб отак провадити досліди на живій людині. І знай нагадувати: Оскар, пам'ятай про ноги й ліву руку — ти ж їх утратиш наприкінці фільму. Найголовніше — жести, розумієш? Глядач має запам'ятати, як ти ходиш, як рухаєшся. Потрібна деталь, яка привертала б увагу, ти розумієш?.. Можливо, навіть якесь танцювальне па... Та все марно. Через місяць зйомок навіть хлопчисько-посильний повчає горе-актора:

— Оскар, ти весь напружений! Ноги «не грають»!

Отож — поразка, цілковита й беззастережна. Н. остаточно переконався, що він невдаха не тільки в письменстві, а й у всьому іншому...

Робота з акторами-непрофесіоналами таїть у собі багато прикрих несподіванок. Рідко коли після зйомок в їхньому житті не відбувається великих змін. Можливість побачити себе в образі когось іншого, в дещо прикрашеному вигляді, дає людині нагоду краще пізнати саму себе. Ось іще приклад. Під час першої проби тобі здалося, ніби ти прочитав «щось» у очах молодого селянина, який розмовляє з матір'ю. У своїй стрічці ти пішов трохи далі, там він розмовляє з нею брутально. Через півтора року після показу фільму по першій програмі телебачення ти довідався (зовсім випадково, бо давно втратив їх з поля зору), що хлопець підняв руку на матір і батько змушений був узятися за рушницю, аби навести лад. Якщо ти не певен, що це, безперечно, так чи інакше сталося б, раніше або пізніше,— тобі треба покинути кіно. Існують місця, куди б ти не наважився повернутись, начебто ти залишив там розбиті сім'ї або сім'ї із тріщиною у взаєминах, охоплену сумнівами молодість, ще дужче зажурену старість.

І ще таке: оскільки бездоганих людей не буває, то жертвам потрібні вади. Потерпілі викликають більше співчуття, коли виявляється, що саме нещасливий випадок штовхнув їх на хибний шлях. Безногий Лоран спивається, і тим легше, що Оскар зіграв це навіть краще, ніж було треба.

Він, Жерар, немовби хитрував із самим собою. Посміхався, не думаючи про найстрашніше. А тим часом найстрашніше невблаганно насувалось. І ніщо тут не могло зарадити — навіть його добра обізнаність із чужими нещастями.

Найстрашніше в його житті сталося протягом останнього року.

Монд захворіла. Спочатку він вірив, що вона одужає. Рак молочної залози, злочинно запущений сільським лікарем, поставив її життя під загрозу. Численні опромінювання — операції пощастило уникнути — і хіміотерапія, здавалося, допомогли. Страх відступив. Підозрілі затемнення на рентгенознімках печінки та органів тазу свідчили про те, що лікування слід продовжити, але з'явилася надія, що найстрашніше позаду.

Чи не надто скоро він заспокоївся? В усякому разі, він вирішив, що настав якраз слушний момент, щоб разом з Монд завдати остаточного удару в цій битві за її життя. Найближчим часом він зробить фільм про її хворобу. Він повинен зробити це для неї. І не тільки задля того, щоб розповісти про особисту біду жінки, а передусім — щоб затаврувати нинішню систему охорони здоров'я, за якої можливі такі фатальні помилки.

Раймонда схвалює намір чоловіка. Вона не думає про помсту, але вважає, що слід застергти всіх тих чоловіків і жінок, які можуть опинитися на її місці. Міф про хворобу давно вже розвіяний, і розвіяний переконливо. Тепер не менш важливо розвіяти міф про медицину, таку, якою вона є на сьогодні. Жерар переконаний, що повинен показати на екрані той страх, нав'язливі думки й сумніви, в яких борсаються хворі та їхні рідні. Монд каже, що він має радію,

Жерар негайно береться до роботи. Всілякі професійні проблеми й ускладнення видаються йому смішними порівняно з реальною трагедією, яку переживає Монд. І якщо він виявиться неспроможним «по-живому» перенести на екран те страшне, що спустошило його життя, то надалі його робота втратить усякий сенс. Будь-яка інша тема здаватиметься йому пустою і непотрібною. Вони мають поглянути страшному випробуванню в обличчя. Разом. Це єдина надія остаточно здолати лихо.

Звичайно, він не буде дослівно переказувати їхню історію. Він уведе її в канву іншої. Жодних сповідей. Досі вони приховували від сторонніх поглядів своє кохання, своє подружнє життя. І навіть у найважчу мить вони не стануть виставляти свої почуття напоказ. Раймонді сорок років. Героїня фільму матиме десь п'ятдесят п'ять. Стан її здоров'я буде набагато гірший, ніж у Монд. Наївна хитрість: перенести свої найстрашніші побоювання на екран і в такий спосіб позбутися їх.

Він відпрацював цю сюжетну лінію дуже ретельно, добре розуміючи, що тут ідеться не так про глядача, як про нього, сценариста і режисера. Потай від Раймонди він зустрівся з фахівцем, який її лікував. Той, після деяких вагань та настійливих порад дотримуватись обережності, погодився вступити до гри: разом із Жераром вони опрацювали кінематографічний варіант перебігу хвороби, зовсім не такий, як у Монд. Жодного натяку на печінку чи таз, ускладнення стосуватиметься легенів, де у Монд не було ніяких підстав для побоювання. Метастази в легенях найпростіше показати й на екрані — задишка, кашель і таке інше. З'являється рідина, і дихати стає все важче й важче. Щоб пояснити це, лікар креслить на чорній дошці малюнок, який за сценарієм має відтворити перед колегами та студентами актор, що виконуватиме його роль. Щодо актриси, то вона зовсім не буде схожа на Монд, особливо зовні,— Жерар подбав про це. Вона говоритиме з трохи вульгарним акцентом, дуже відмінним від говірки жителів Вігана чи північних передмість Парижа. Чоловік її буде мулярем. Жерар подбав також, щоб героїня стрічки не скидалася на жодну з його колишніх коханок («Стаю забобонним»,— відзначив він подумки).

Монд не часто заходить до кабінету, щоб поглянути через чоловікове плече, як посувається в нього робота. Почувши кроки або просто відчувши присутність дружини, він перестає друкувати. Як вияв ввічливості. Він весь до її послуг. Правду кажучи, Раймонда не читає. Вона жде, щоб він сказав:

— Ти побудеш хвилинку? Як тобі здається ось це місце?

Вона цілує його в шию або у вуха. Потім цілує ще раз — замість того щоб відповісти. Він читає їй не те, що тільки-но друкував, не останні рядки незакінченої сцени, а попередні, вже відредаговані сторінки. З першого дня хвороби Монд не заходить до своєї майстерні. Вона залишила розшитим, не закінчивши опрацювати, великого Дю Белле. Пожовклі по краях зшитки віялом розкидані по столу, тут же нікому не потрібний поруділий ескіз, клубок шпагату і брошурувальний пристрій. На стіні, як і колись, висить шкіра: вона завжди хотіла мати її перед очима, особливо в підготовчий період роботи, що завжди так набридає,— ремісник примушує чекати митця,— роботи довгою голкою, ножицями, спеціальним ножом для обрізання зшитого блоку, дерев'яним молотком, лещатами, роботи з окисом цинку та з гарячим клеєм. Темносіра шкіра на стіні починає закручуватися на кінцях, набуваючи форму тварини, немов ота коза з мису Доброї Надії, що загинула хтозна-коли і так далеко звідси, знову прагне ожити.

Жерар не може взяти до тями, чому Монд нічого не поскладала. Може, сподівається знову взятися до роботи, як тільки... Начебто нічого й не було... Але Монд, навпаки, каже, що, навіть коли одужає, вона більше й пальцем не торкнеться ні до чого. Він намагається її умовити:

— Зачекай-но, ти побачиш... Одного чудового ранку в тебе виникне бажання...

Вона заперечливо хитає головою. Життя її зрадило. І улюблена палітурна справа теж її зрадила, як і все інше.

— А чи одужаю я взагалі?— каже вона.— Якщо таки одужаю, то ми не будемо гаяти жодної хвилини. Нам обом лишається не так багато часу. Може, поїдемо на мис Доброї Надії, гаразд? Побачимо в натурі диких тварин, що блукають в Апельсиновій долині між копальнями, де добувають діаманти...

— Поїдемо,— каже він.— Домовились.

Двері майстерні зачинено. Цілими годинами Монд сидить у вітальні, примостившись у правому куточку великої канапи, спиною до вікна. Вона один по одному «ковтає» свої улюблені американські романи, в яких обов'язково діють палкі й брутальні негри, нервові й гордовиті жінки, виховані діти. Тепер вона курить більше, ніж колись. Іноді Раймонда нудьгує. Коли вона довго не приходить до нього у кабінет, він іде до неї.

— Ти знаєш, не читай мені зараз нічого,— каже вона,— бо я знаю, про що там ідеться. Я ж сама тобі все розказала.

— Так, але ж коли я про це пишу, рядок за рядком, то поділяю з тобою твою хворобу — у всьому.

Він цілує її і все-таки умовляє послухати одну сторінку, потім ще одну і ще...

Ще зовсім недавно, виходячи зі свого кабінету, він напевне знав, що знайде її в майстерні. Йому подобалося дивитись, як вправно вона працює, на диво швидко опанувавши прийоми того ремесла. Обробляти сировину було важко, та вона приймала як належне ті труднощі — і брудні руки, і брудний фартух, і піт від напруги, і мокре пасмо волосся на лобі. Перш ніж дійти до переможного кінця, досягти бездоганності, уся книжка, як і шкіряна палітурка, мусять чимало вистраждати. Їх кладуть між залізними дощечками під гвинтовий затискувач або під свинцевий вантаж, під дерев'яний або сталевий прес. Ця картина завжди нагадувала йому, як у дитинстві вони ховали сигарети: проскочивши під пресом, пачка «бельгійських» стає тверда і пласка, мов галета, і тоді її легко заховати під сорочкою або в знаменитих фланелевих кальсонах, зав'язаних на кісточках... На книжку, що перебуває в процесі роботи, не завжди приємно дивитись: спершу корінець прорізають ручною пилкою, і розгорнуті сторінки — схожі на черевики, розставлені носачами нарізно,— чекають, щоб по них пройшлися гарячою праскою; потім блок обрізають спеціальним ножом, заокруглюють корінець, рівняють з усіх боків терпугом, сто разів б'ють по ній молотком знизу, щоб підігнати її точно між лещата, полірують самшитовою дощечкою, змазують розчином борошна, крохмалю, формаліну; обріз і палітурку за допомогою решітки або старого гребінця накраплюють під яшму...

Він любив дивитись, як Монд «колисала» книжку, одним махом струшуючи триста або п'ятсот сторінок з одного і другого боку, щоб вийшов гарний поздовжній обріз і сторінки лягли як слід під тисненою золотом палітуркою. Спершу за вправними рухами Монд Жерар не помічав її сили. Над усе привертала його увагу її маніпуляції з пінцетом, яким видавлюють на шкірі малюнок. Монд виконувала цю ювелірну операцію просто-таки досконало. Обережно видовбуючи на шкірі тоненькі рівчачки, які потім склалися в малюнок, вона виявляла надзвичайну винахідливість — виписувала хитромудрі «вісімки», відтворювала старовинні взірці. Працюючи з пінцетом, вона була передусім жінкою. Як і тоді, коли вибирала люстрин на каптали¹, муаровий папір для форзаців, тоненькі стрічечки для закладок.

Ось він знову проходить повз зачинені двері майстерні і примосується на краєчку канапи у вітальні, торкається темно-зеленого пледа, яким прикриті її нерухомі ноги. В руці він тримає кілька аркушів.

¹ Каптал — смужка тканини із потовщеним краєм, що скріплює окремі зшитки книги.

Чекає, що Монд попросить почитати. Але жінка лишається байдужою. Тоді він наважується:

— Хочеш, я почитаю?

Або:

— Послухай...

Або:

— Мене цікавить твоя думка...

Вона вдає, ніби їй цікаво. Випростовується в своєму кутку, відкладає товсту, у м'якій палітурці книжку (але тримає пальцем сторінку), і він бачить, як погляд її кам'яніє. Початок сценарію — знайомство із звичайним пересічним лікарем з його банальною галантністю — вона сприймала майже схвально. Їй подобалося, що героїня зовсім не схожа на неї, і, отже, ніхто не подумає про неї, коли побачить у кадрі червоношоку, трохи мужчоподібну Жоржетту, вбрану за модою сорокових років — високі підбори, висока зачіска. Все ж він помітив у її очах якусь невпевненість, коли та Жоржетта мусила роздягатись і одягатись перед лікарем, на очах у мільйонів глядачів. На кожний поворот сюжету Монд мружила очі або посміхалась, але скривила гримасу, коли дійшло до аналізів. А втім, вона визнала, що йому пощастило правдиво передати запаморочення в тій сцені, коли жінка дізнається, що в неї рак, і, вийшовши з клініки, довго блукає незнайомими вулицями й завулками, аж поки опиняється за столиком у якомусь кафе, де ніхто не звертає на неї уваги, і довго сидить не ворушачись... Коли Монд почала приймати перші сеанси променевої терапії, Жерар відчув, що вона стала більш замкнутою в собі, часом аж на межі байдужості до всього. Вона описала йому найдрібніші деталі тієї процедури: масивний апарат, увесь той арсенал свинцю та мішків із піском, захисна штора на дверях... Звісно він міг би й сам, без неї, побувати в такому рентгєнівському кабінеті й відтворити всі ці та й багато інших подробиць. Крім того, те, що він написав немовби під її диктовку, як з'ясувалося згодом, не відбивало повної картини, хоч Монд і сама застерігала його про це. Одначе саме від того часу на неї навалилася страшна втома. Здавалося б, і перший і всі наступні сеанси опромінювання, що їх вона приймала щодня протягом трьох місяців, мали б уже забутись, особливо після десяти місяців інтенсивного лікування вдома. Тричі на день Монд ковтала пілюлі, які, здавалося, зовсім виснажили її, немов викачали з неї кров. Аналізи показували неухильне зменшення лейкоцитів, еритроцитів, тромбоцитів. Вона почала скаржитися на біль у лівому стегні. Власне, через той біль вона й не хотіла вставати з канапи, рідко заходила до нього в кабінет. А зовсім не тому, що втратила інтерес до сценарію або вважала роботу Жерара марною.

Найважчим для них обох був період зйомок, ці п'ять тижнів розлуки. Монд була не сама, до неї приїхала подруга дитинства, Лоранс, яку Жерар недолюблював, подруга, що існувала до нього, — коротконога, смуглява, з двома кривими передніми зубами. За двадцять років вони бачилися лише тричі: раз в Обі і двічі в Руссільйоні, звідки недалеко Віган, де постійно жила Лоранс. Її чоловік був заможний селянин, набагато старший за неї. І коли всі навколо, у тому числі її чоловік, тяжко працювали, вона цілими днями біла байдикі. Ці п'ять тижнів, зважаючи на хворобу, були для Монд благодійними. Подруги поринули в минуле двадцятирічної і тридцятирічної давнини, знову відчували себе молодими, навмисне розмовляли говіркою, а надто в присутності Жерара, пригадували або вдавали, ніби пригадують, якісь дріб'язкові дівочі таємниці, що, зрештою, анітрохи його не цікавили. Йому було прикро, що Монд так ухопилася за цю ілюзорну можливість повернутися до свого дівочтва, відкинувши те, ким вона стала, занедбавши палітурну справу і все інше, їхні спільні подорожі до Парижа, а головне — життя в цьому зеленому будинку. Щосуботи та щонеділі він приїздив із Мелена¹, його командировочні перевищували всякі ліміти, але бай-

¹ Мелен — містечко за сорок п'ять кілометрів від Парижа.

дуже. Дві ночі він знову спав на своєму ліжку, а Лоранс перебиралася на канапу, на місце Монд, недоладна і, якась недоречна в блакитній фланелевій піжамі Жерара з підкасаними рукавами й холошами. У своєму кабінеті він повісив план зйомок, щоб Монд завжди могла дізнатися, де він і який саме епізод тепер знімає. А втім, двічі на день, вранці і увечері, він дзвонить додому, щоб тримати її в курсі справ, а головне — запитати, як вона себе почуває; побути хоч трошки з нею. Якщо вона відпочиває або почуває себе надто втомленою, до телефону підходить Лоранс і повідомляє про новини.

Монтаж та перезапис фільму, тобто добрі три місяці роботи, збіглися із загостренням хвороби Монд. Одного дня тут-таки, вдома, у неї раптом зламалася стегнова кістка, яка стала крихкою від опромінювання та хіміотерапії. Настали довгі тижні цілковитої нерухомості, потім перші несміливі кроки на милицях... Вона не хотіла їхати на прем'єру фільму до Парижа. І річ була навіть не в тому, що без сторонньої допомоги Монд не могла сісти в літак. Він подумав, що вона боїться побачити фільм у кольорі на великому екрані. У нього самого душа була не на місці. Чорно-білий варіант на малому екрані (Перпіньян, мабуть, останній матиме кольорові програми по першому каналу телебачення) вони дивилися разом. Серце в Жерара калатало від хвилювання. Йому хотілося щосекунди відчувати, як вона сприймає образ та діалог, і він спершу тримав Монд за руку. Та вона потихеньку вивільнила пальці, лагідно, немов вибачаючись. Коли фільм скінчився й увімкнули світло, вона виглядала дуже блідою. Він, певно, також. Не в змозі вимовити жодного слова, Монд лише сумно кивнула головою і взяла його за руку. У відповідь Жерар міцно, аж надто міцно, стиснув її в обіймах і заплющив очі. Того вечора Раймонда з ними не було. Він уже ніколи не побачить цього фільму, з якого так і лишилося незрозумілим, житиме героїня чи ні.

Тепер, коли Монд померла, Жерар запитує себе, чи допоміг він дружині своїм фільмом, як того прагнув і сподівався. А втім, яке це тепер має значення? Можна сказати «так», можна сказати «ні», усе це скидається на страшне й безглузде парі, позбавлене будь-якого сенсу, відколи він усвідомив моторошне значення слів «надто пізно», що досі крають йому серце.

Смерть грається з нами, мов кіт з мишею. Хто не бачив, що втворює кіт із спійманою мишею? Він пестить її, втішає, заспокоює — може, вона навіть здається йому кошеним. Такі помилки притаманні тваринам. Голуб походить навколо горобця, залицяється до нього, роблячи всілякі реверанси. Кіт завжди упевнений у тому, що одним ударом лапи придушить мишеня саме в ту мить, коли воно вже думатиме, що врятувалося від небезпеки. Навіть не випускаючи пазурів, він так само грається з ящіркою, з павуком, з мухою, з мурашкою, з усім, що живе й рухається.

Спостерігаючи цю гру, ти мимохіть бачиш себе ловцем, а не здобичю. Така вже людська природа. Кота таврують ганьбою, мишеня жаліють, але нам важко побачити себе в ролі слабкої жертви. А щоб збагнути смерть, треба уявити себе мишеням. Після смерті ти вже ніщо. Ніщо — це ніщо. Отже, смерть — ніщо. Але тільки не для живих. Адже ми здатні нав'язати їй певні наміри, поведінку і навіть знімаємо про неї «чорні фільми», вдаючись до напружених мізансцен, уповільнених та прискорених зйомок, різних хитрощів. Чому ми не можемо спокійно покинути світ? Хай би смерть спостигала нас у ту мить, коли ми щасливі й тішимося життям, упевнені, що воно обдарує нас новими радощами.

Жерар і Раймонда домовлялися призначити побачення 2001 року. Він у свої вісімдесят. Вона в свої шістдесят. Мовляв, вони неодмінно подолають удвох цей новий рубіж великого страху. А тоді, не раз казав він їй, сміючись,— і вона сміялась у відповідь,— я тобі дам свободу. А потім той, хто захоче вмерти, попрощається з другим і подякує йому

за все. Але це станеться не раніше. Моя мати, наприклад, померла у вісімдесят два роки, батько у вісімдесят, його сестра в дев'яносто шість. Порода міцна. Пообіцяй мені протриматися разом зі мною принаймні до цього рубежа. Домовилися?..

Він почав про це говорити майже одразу після свого п'ятдесятиріччя. А хіба ще тридцять років — межа? Чи була то межа для неї? Хіба нині бальзаківський вік визначає межу життя? Тим часом Жерар згадує одного свого друга, котрий, відсвяткувавши увечері своє сорокаріччя, на ранок відчув, що його немов підмінили — він геть утратив здатність до ущипливого гумору, який багато хто вважав його найпринаднішою рисою. Цю раптову й різку перемену він відніс на рахунок випитого віскі, а не якогось передчуття. Цей друг помер у сорок шість років від серцевого нападу. Мабуть, він таки щось передчував? А може, то його тіло відчувало, що йому лишилось жити недовго? А Раймонда? Ще в двадцять п'ять років вона боялася раку. Як і решта жінок, котрі ніколи на нього не захворіють. Ні, мабуть, усе ж таки трохи більше. Вона іноді обмацувала одну, а то й обидві груди. Праву, мабуть, частіше. Тепер важко пригадати точно. Але чому він, мовби хизуючись, визначив оту фатальну дату, хоч і постарався відсунути її якомога далі? За рік до того, коли їй було двадцять дев'ять, Раймонда втратила матір, яка померла в шістдесят один рік. Ця виснажена жінка пішла з життя тихо й непомітно; батько помер ще раніше від хвороби печінки, яка збільшилася в нього до неймовірних розмірів. Отже, нічого такого, що могло б передатись у спадок. І вони домовились про оте побачення...

Вони були щасливі протягом двох десятків років і мріяли прожити так принаймні ще стільки ж. Тільки в новелах трагічна розв'язка настає так швидко і несподівано. Десять днів на Мальорці¹, початок вересня — найкращий, мабуть, сезон на острові. У готелі два басейни, один просто неба, під завжди гарячим сонцем, другий — закритий, з підігрітою водою, в ньому менше людей. З цієї причини Раймонда вибирає останній, соромлячись отих клятих милиць. Але вона плаває. Це свідчить про те, що стегова кістка, яка зрослася не дуже міцно, все ж тримається. Отже, скоро буде ще одна спроба зробити операцію. З цією метою в кінці місяця вони на два тижні приїдуть до Парижа, а перед очима постійно — картина морського рейду нічної Пальми², блакитна баня освітленого собору виблискує, мов грані фантастичного діаманта. Як на полотні Сабатіні. Ви не бачили картин Сабатіні? Ще побачите. Операція минає вдало, перевершує будь-які сподівання. Вона знову ходитиме, без милиць.

— Це їй допоможе, — каже рентгенотерапевт Жерарові. — Але мушу вам сказати... Вона протягне не більш як два роки.

А він досі сподівався принаймні на десять років. То був перший удар гонга — перше з чотирьох попереджень долі. Другий пролунав через місяць. Справді, вона знову ходить, спираючись поки що на милиці. Навіть може піднятися трапом у літак, з його допомогою, звичайно, але ж тепер не доводиться заносити її на ношах або в кріслі. Один з паризьких кіноклубів влаштовує перегляд його фільмів. Першого вечора він бере її із собою, спочатку на перегляд, а потім на вечерю у вузькому колі, на десять персон. Вона випила шампанського, чарочку горілки, з'їла трохи сьомги, риби в маринаді, відвареної риби під соусом, яку дуже любила. Перед світанком вона прокинулася від нудоти, її скручували спазми.

— Так мені й треба, сама винна... — каже вона.

Те, що вони приймають за звичайний приступ печінки, — хитрість, шита білими нитками, — насправді початок смерті Монд, що протягом трьох тижнів у нього на очах висотує з неї останні сили. За кілька днів їй знову кращає, і вона навіть починає щодня тренувати оперо-

¹ Мальорка — острів у Середземному морі.

² Пальма — головне місто Мальорки.

вану ногу. Тренування дається їй важко й дуже втомлює її. А на початку грудня — знову рецидив.

— Я знаю, мені не слід було...— каже вона.— Але я не винна. Так хотілося жити...

Третій удар гонгу пролунав у ту неділю, коли лікар, вийшовши з кімнати хворої,— вона саме заснула,— пошепки сказав йому та Раймондові... Він завів їх на кухню, тихо причинив двері, і всі троє сіли за столик... Печінка перестала функціонувати, смерть настане за кілька годин. Раймонд заплакав, з носа в нього потекло, як колись, у шість років. Жерар заціпенів, насилу тамуючи сльози. Протягом наступних десяти годин йому було все важче й важче стримуватися. Їй дали знеболювальне і сказали, що завтра вранці вона прокинеться здоровіша, ніж дотепер, хай і знесилена, виснажена. Раймонд і він, примостившись на краєчку її ліжка, тільки удвох, разом із лікарем, бачитимуть, як вона вмирає. Вона боролася зі смертю, вона завжди так хотіла жити... Не раз їм здавалося, що це вже кінець. Лікар остерігав їх, притуляючи до губів палець... Дихання ставало дедалі слабшим і нарешті припинилося. Разів з десять Жерар повторив їй:

— Я люблю тебе. Я люблю тебе, Монд...

Він звертався до неї, як до живої. Тільки як до живої. Син уже не плакав і не казав нічого, відступивши йому це останнє слово, яке вона, мабуть, почула, хоч і не бачила їх, бо давно знепритомніла. Але ж яка вона спокійна, усміхнена, казали йому всі. Вона померла, так і не знаючи, що вмирає. Чи здогадувалася вона, яких страждань уникла? Печінка, нирки, спинний мозок були зруйновані. Вона була б приречена на страшні муки, якби прожила ще якісь місяці, тижні. Жерар усім розповідав, що померла вона напрочуд тихо й спокійно. Цілими днями знову й знову згадував він про цей «спокій». З висот надії прожити разом ще двадцять років або принаймні десять він упав до болісного усвідомлення, що їй лишається тільки два роки, і ось ці два роки скоротилися до двох місяців.

Одного ранку, коли її вже не стало, він неуважно готував собі в кухні каву і раптом помітив, що кавник повільно почав обертатися на місці, потім — зсуватися на білий аркуш робочого плану, він наче сповзав униз, хоч стіл був абсолютно рівний... Жерар бачив усе чітко, то була явно не галюцинація. Проте майже одразу знайшлося пояснення. Той маленький порцеляновий кавник угорського виробництва мав заширокий і заважкий для своїх розмірів носик. Майже непомітний нахил поверхні — і центр рівноваги зміщується, кавник починає рухатись. Ось так, майже зразу він знайшов пояснення цієї загадки. Але першою його думкою було: Монд!.. Звісно, це витівка Монд, один з її жартів, які сповнювали їхнє життя гумором і так допомагали їм у скрутну годину.

Неможливо уявити, що її більше немає. Ніде. Монд не існує більше. Він плаче на самоті, він похлинається риданнями. Ніхто не бачитиме, як він плаче. У нього не впало з очей жодної сльозинки, коли померли його батьки. Він завжди вважав сльози непотрібними і шкідливими. Він уміє їх стримувати. Але зараз ніс у нього розпух, зовсім як у Раймонда, коли хлопчині було шість років. Свідомість пробуджується лише на дзвоник — телефонний або біля дверей. Він слухняно бере трубку або відчиняє двері. Поводиться, мов собака, на якому Павлов вивчав умовні рефлекси. Серед білого дня він ходить по кімнаті, наче сліпий, тримаючись за стіни, спотикається на східцях, у дверях, на рівних кахляних плитках, об пляму на килимі, що здається йому прірвою. Чим заповнити пустку? Носовичок, що висунувся із загальної купки, змушує його серце шалено калатати, пробуджує безумну надію. А яка усміхнена лежала вона в ліжку — мертва... Шукає він щось — і чує її голос:

— Що ж ти робитимеш без мене?..

Одягається на похорон:

— Ти ж причепурился для мене...

На лівій руці вона завжди носила золоту обручку з крихтним діамантом — перший його подарунок. Кокетування навпаки: вона ніколи не знімала її з пальця, а потім довго відчищала після миття посуду або після того, як щось клеїла чи ліпила пиріжки. Мабуть, вона вбачала в тій обручці образ життя. Нашого життя? Свого життя? Чи життя взагалі?.. Він залишив її обручку собі. Наївно думати, що серйозні люди не вірять у єднання душ — вони до нього прагнуть. Розлучаючись і перебуваючи іноді за тисячі кілометрів одне від одного, вони домовляються, що в такий-то час кожне подивиться на Полярну зірку. Для Монд уже ніколи не існуватимуть зірки, але ці дві обручки, які він береже... Він зняв обручку з її пальця — які ж холодні в неї руки! — і забрав її, це було на межі його сил. Ця обручка завжди була з нею, і він покладе її тепер до кишені, в якій носить батьків годинник на ланцюжку. Досі, коли ланцюжок скручувався у вузлик, він ніколи не думав, що цей вузлик зав'язала батькова душа... Та коли через п'ять днів після смерті Монд ланцюжок і обручка переплуталися, причому ланцюжок утворив подвійну петлю, Жерар подумав, що потрібен збіг надзвичайних обставин, аби сталося таке. І, щоб роз'єднати оту петлю, потрібна теж чудодійна сила... Отак міркуючи він саме закінчував голитися, — зрештою, голитися треба, — а за мить уже вийшов із ванної кімнати і дістав годинника, щоб поглянути котра година. І тут обручка із дзенькотом упала на кахляну підлогу... Тепер він уже сам тремтячими руками зробив подвійний вузол, надійний вузол, який напевне не розв'яжеться.

Сльози застилають йому очі, коли, майже не розбираючи слів, Жерар занотовує в записничку: «Бути матеріалістом — це чудово». І далі: «Мій матеріалізм зазнав ще одного удару». Після таких суто особистих нотаток часто навіть не ставлять крапки. Крапки, яка, власне, має бути знаком оклику.

Десять або двадцять подібних прикмет, таких же неясних, як і обручка, цілих два тижні тримали його в постійній напрузі. Схаменися, казав він собі, тобі шістдесят років, де твій здоровий глузд? Та предковичний досвід його душі соромливо, але вперто відмовляв йому в цій ясності розуму. Його душа відмовлялася визнати, що Монд більше не існує, що її тут немає — і ніколи не буде. Раз у раз він стиха звертався до дружини, до її маленької усміхненої душі, що пташкою кружляла довкола. А якось сказав уголос, сам-один посеред чотирьох стін: «Люба моя, я нічого не мав би проти, якби можна було отак розважатися до кінця. Я добре знаю, що це неможливо... Але як це було б прекрасно... Прекрасно й жахливо, бо протягом наступних двадцяти років довелось б витримати ще в тисячу разів більше горя».

Природно, ніщо не заважає йому шукати правдоподібних пояснень. Зрештою, він майже певен, що сам зробив оту подвійну петлю на обручці. За його підсвідомим наказом тремтячі пальці в кишені... Адже навіть одним зусиллям думки люди іноді пересувають різні предмети! Одначе ці докази не переконують його. Хіба ж не чудо — така неймовірна вправність рук, та ще й у стані підсвідомості? Він закликає на поміч увесь свій здоровий глузд, він читає й перечитує наукові статті про мозок, про відмирання мозку, про нейрони, забарвлені за методом Голджі¹, — нейрони, що їх можна бачити, — про ті дивовижні явища, де нинішня наука вичерпує себе, заходить у безвихідь, про той незаперечний факт, що найвищі прояви людського життя зводяться до елементарних хімічних процесів. Начитавшись про аксони, дендрити, синапси, він відчув бажання поділитися з кимось своїми сумнівами. Під час однієї вечірки, коли вперше він опиняється в колі друзів і випиває кілька чарок, що діють на нього як ніколи, Жерар тихенько запитує:

¹ Голджі, Камілло (1844—1926) — італійський медик, лауреат Нобелівської премії.

— А чи існує смерть для всієї цієї хімії?

Він ще й досі відчуває на собі холодний, а може, й зневажливий погляд одного із своїх приятелів, відомого хірурга. Приятель-хірург походжав туди-сюди з печивом у руках, а він сидів у низькому кріслі і нетерпляче ждав відповіді. Що ж, цілком природно, хірург прагне говорити так, як оперує:

— У нашій роботі подібних питань не порушують.

Якій роботі? І до чого тут узагалі робота? Десь через кілька днів після тієї розмови Жерар раптом заговорив майже вголос, хоча слова й не злітали з його уст: «Якщо ти десь є, Монд, і якщо можеш подати мені знак, зроби так, щоб я вмер і приєднався до тебе!.. Моє життя втратило всякий сенс, коли ти вже «ніщо». Повір, я говорю цілком широко. Ось переді мною зелені дуби, долина, море в далечині — ніхто краще за тебе не знає, як я все це люблю. Ніхто краще за тебе не знає, як я люблю життя, і все ж таки, якщо можеш, зупини негайно моє серце, щоб ми знову були разом. За це я віддам усе — і з якою радістю!..»

Мабуть, приятель-хірург таки мав рацію. Минуло кілька місяців, і Жерар зрозумів: у ті перші тижні після смерті Монд він збожеволів. Збожеволів від болю. Вираз «збожеволіти від болю» уживають звичайно як метафору, як порівняння. Кажуть: він наче збожеволів. «Наче» тут зайве. Жерар це знає напевне. Безумство від болю — справжнє безумство, більш або менш тривале, але безумство. І йому треба було пройти крізь таке безумство, щоб зрозуміти, збагнути, як відчуває себе людина в горі. Будь-яка людина. За всіх часів. Досі він говорив про нещастя, будучи щасливою людиною. Він говорив про нещастя з погляду щастя. Він нічого не розумів. Він не мав ніякого уявлення про справжнє людське горе.

І от він у колі очей. Тому що найголовніше для нього завжди — очі. Очі тих, кого він зустрічає на вулиці. Тих, хто живе поряд. Тих, кого він малює у своїй уяві. Передусім — очі. І якийсь незначний додаток. Очі і старе тіло, що горбиться від сорому за свою вбогість. Очі і простягнуті худі руки голодної дитини, велике випнуте коліно на першому плані. Опущені очі, що приховують якусь таємницю або брехню, а надто очі дуже молодої жінки, чий силует майже невидимий на тлі сутінок або в тумані — і це серед білого дня, в його Русільйоні, затопленому навіть у грудні сонцем. І людським горем. Очі дівчинки, певно, робітниці з фабрики «Ляльки Белла» або із заводу, де виробляють корки для шампанського. Тисячі й тисячі часто привітних очей, які всміхаються, всміхаються, незважаючи ні на що, намагаються всміхатися, силкуються, примушують себе всміхнутися, вичавити з себе усмішку, роблять усмішку останнім притулком честі посеред свого безчестя. Отже, віднині його тривожитимуть не тільки глобальні людські нещастя, що трапляються десь далеко і бентежать нас відчайдушними криками, голосінням жінок, картинами пролитої крові, брязкотом зброї, відблиском пожеж або загратованими вікнами в'язниць. Раптом він зрозумів, по-іншому відчув у собі цю межу вселюдського розпачу — розпачу звичайного, буденного, непомітного, розпачу, що мовби й не існує, причаївшись у Праді або в Конде під машкарою скупих радощів від виграшу на кінних перегонах або в лото, від дешевого сувеніру, привезеного здалеку, наприклад, брошки «Ейфелева вежа», перебивної картинки «Хлопчик Піс-Піс», іконки із зображенням Лурдської богоматері або від якоїсь іншої дрібнички, скажімо, ручки із слонової кістки або пластмаси, що виграє веселковими барвами. Особливо гостро відчуває він цю повсякденну спустошеність на курних трамвайних і автобусних зупинках, на станціях метро, як у години «п'як», так і в звичайні години, відчуває її крізь гомін голосів і вибухи сміху, бачить крізь призму блискучих вітрин, реклами, марних

надій... Тому що все це не заважає йому... І страждати воно нікому не заважає... Нинішня людина навчилася страждати і посеред мішури наших цивілізацій, посеред облудних вигадок, пустих принад і позолочених пілюль.

Першого ранку після смерті Монд, сьак-так передрімавши дві години, він устав полити квіти, як вона робила щопонеділка. Смішно сказати, але то, певне, був наймужніший вчинок у всьому його житті. Він наче простяг зелену руку Монд. Як вона любила світло, великі вікна! Її житло завжди скидалося на оранжерею: ліани, гнучкі стовбури, розкішне віття, все те поривалося до шибок, рослини видряпувалися вгору, впиралися верхівками у стелю, вишукували проходи з поверху на поверх. Він, як годиться, набрав з-під крана води в поливальницю й полив вазон за вазоном, трохи більше в один, менше — в інший, велика рослина часто потребує лише краплю води, а є такі малі, що завжди відчувають спрагу.

Потім, як і щоранку, але сміливіше, ніж звичайно, він став під крижаний душ. Крижаним він його робив не завжди. Людина, як і рослина, потребує води. Це було в Парижі, якраз у ті два тижні, коли йому сказали: «Вона протягне два роки, не більше...» Саме тоді в квартирі зіпсувалось опалення, не стало гарячої води. Цілі дні він просиджував у лікарні, біля Монд, а надворі вже вересень. Тим часом з крана хоч би тобі тоненька цівка теплої води... Лишається або приймати холодний душ, або щодня почувати себе брудним. Цього йому аж ніяк не хотілося. Ось тоді він і звик до крижаної води. В останні місяці, коли біль проймає його до самих кісток, він просто потребує зранку цього удару батоном, цього струсу. Від холодної води йому стає тепло. Головне — не виявити найменшої безпорадності перед життям. Він не має права розкиснути.

Через три тижні після смерті Монд Жерар відчув ще гострішу потребу в холоді. Він їде до Фон-Роме¹, їде сам-один. Надягає ланцюги на шини і робить круті віражі над самим краєм провалля. Давно він не влаштовував таких гонок, хоч у молодості їх полюбляв. Жерар помічає, що їде надто швидко, та дарма. Рухи його точно виважені, нога на гальмі. Якось, коли йому довелося летіти на літаку в Париж, він раптом помітив, що долоні його вже не пітніють, як раніше, при зльоті та при приземленні. Так і тепер. Долоні в нього були сухі, чисті. Його лінія життя на них — чітка, немов прокреслена лезом. Так, наче смерті вже не було чого сказати йому.

Який режисер влаштував для нього у Фон-Роме оту завірюху?.. Коли він біжить на лижах між низькорослих сосон, оповитих, як і він, неозорою білою заметіллю, хуртовина стьобає його в обличчя. Цього йому замало, він викликає її на двобій, вгризається в неї зубами. Якби ти бачила, Монд, що це за поєдинок! Як би тобі сподобалося!.. О, ти мене зрозуміла бі!.. Він біжить проти вітру сягнистими ривками, встромляючи палиці у свіжий сніг аж до вчорашнього насту, в голі руки боляче врізаються ремінці палиць. Вмить його брови, вії, волосся вкрилися памороззю. Так він біжить цілу годину, не зустрівши на своєму шляху жодної живої душі. Сльози, що застигають у куточках очей, — то не сльози розпачу, а скоріше — радості, але винен у тому, звичайно, вітер. Жерар звертає погляд у височінь, до тієї, кого вже нема, він кидає виклик стихіям. Ні, він не викаже безпорадності перед життям.

Пароксизм, але хіба в глибині душі він не був завжди такою людиною? Його гасло: «Не піддаватись!» — і хай начуваються ті, що живуть поряд з ним. Він біжить уперед, не обертаючись, і не дивиться, чи йде хтось слідом.

Монд мерзне в Обі, мерзне в Парижі. Вона починає мерзнути,

¹ Фон-Роме-Оделло-Віа — центр туризму і зимового спорту в Західних Піренеях.

тільки-но опиняється північніше від Ліона. Вона каже, що зовсім не схожа на омелу. Омела на яблунях і тополях, омела — символ Нового року — нижче від Ліона зовсім не трапляється. Раймонда любила омелу, як і бурштин, а надто любила її прозорі білі ягоди і довго не знала — він теж не знав, — що з них роблять клей. Одного разу він повіз її на свою північ. У серпні вона тремтіла там від холоду. В Антверпені у вересні місяці вона ходила закутана, мов ескімоска, і мерзлякувато тулилася до нього, поки вони проминали висвітлені червоним вітрини, за якими жінки, переважно немолоді, сиділи напівголі і плели, читали або дивилися телевизор, чекаючи на клієнтів. Опівночі, виходячи з ресторану, він відчув, що вона тремтить, хоча тільки-но випила ірландської кави, міцної, мов десять грогів. Той ресторан був на березі Шельди і скидався на погано освітлений маяк — єдиний ресторан у Антверпені, звідки можна було бачити воду... Але ж у Обі, в холодному Обі, він так часто залишав її саму!.. То була зворотна сторона його власної самотності, сторона, якої він просто не помічав. Рік за роком він проводив більше часу на знімальних майданчиках між Ліллем та Валансьеном, ніж удома. Що робила вона без нього, чим заповнювала дні і ночі у цій відлюдній долині, яку ввечері огортає туман і куди злітаються фазани? А коли він бував удома, то працював, не відриваючись від машинки, або кружляв по своєму невеличкому кабінету, наче хижак у клітці, і ніколи не замислювався, чи задоволена вона, і навіть не помічав, відчинені чи зачинені двері, поруч вона чи ні... Вона цитькала на Раймонда, якому тоді ще не виповнилося й десяти. Навіть коли вона працювала в своїй майстерні, то завжди перша підбігала до телефону. Вона виходила назустріч гостям, ледь почувши гавкіт собаки. Вона звільняла його від усього, що могло б перешкодити його творчості. Творчості? Вся його писанина нічого не варта порівняно з тим, чим була для нього Раймонда. У магазинах він розгублюється перед цінами, він майже не знає, що робити з чековою книжкою, він лише тепер побачив, яку купу паперів Монд мусила заповнювати для нього — від листків непрацевдатності до рахунків за електрику та декларацій податковому інспекторові... За її життя він і гадки не мав, скільки сплачував податків. Річ, звісно, не в підрахунках. Просто, зіткнувшись упритул із повсякденністю, він збагнув тепер, що вона завжди звільняла його від найважчого. Навіть приховувала від нього серйозність своєї хвороби і неминучість близької смерті, так само як колись угамовувала Раймонда і тримала на відстані надокучливих людей. До останньої хвилини вона оберігала його своїм мовчанням, своєю усмішкою. Яка «творчість» варта того, щоб оберігати її ціною зневаги до смерті? І хіба її творчість не заслуговувала уваги? В його пам'яті зринають спогади про те, як без великого бажання, проте не дуже показуючи це, вона ставала до чорної роботи, що завжди передувала створенню краси із шкіри та золота. Якби він більше зважав на її працю, а не лише висловлював своє захоплення, якби трохи більше цікавився грошовими розрахунками, з'ясував, скільки заробляє він, а скільки вона, то, певно, знайшов би спосіб допомагати їй у тій підготовчій роботі, й вона б удесятеро більше зробила прагарних справ і, може, не здала б позицій у скрутну годину. Який невимовний сум тамувала вона в собі, коли шукала притулку в найстрашнішому, взявши собі в союзники смертельну хворобу! Навіщо доля повелася з ним так жорстоко, що позбавила навіть здатності відчувати свою провину? Бо він винний — від першого дня її хвороби й до останнього. Хіба можна любити свій рак? Хіба любить дерево омелу, а оси свою солодку запашну пастку? Проте кажуть, що взимку омела допомагає дереву зберегти зеленими кілька листочків, якими воно й дихає. Отже, омела рятує дерево й водночас убиває його. І вже на мертвому дереві мертва омела породжує страшні ракоподібні утворення, чорних трухлявих лангустів, коричневий мох, який перетворюється на порох, тільки-но його торкнешся.

Жерар прагне надолужити згаяне. Ніжно пестить пальцями палітурки, що залишилися вдома. Помічає між двома аркушами дефект, який утворився при наклеюванні, з-під твердої обшивки стримить лляна нитка, деталі зроблено досить недбало — певно, Монд поспішала, щоб скоріше взятися до оздоблення. Він перегортає підручники, за якими вона опановувала своє ремесло. Крім практичних уроків у старого Левицького. Знаходить поживклі аркуші, списані олівцем, уривчасті нотатки, окремі думки:

«обклейка корінця
відступити вглиб
порожні місця
обрізати
зробити надпили на корінці
поділити все на шість з половиною
петлі по краях
шов
оббити форму»

Майже на кожній сторінці натрапляє він на заголовок, фразу або слово, підкреслені тим самим олівцем, іноді на берегах стоїть знак запитання, мабуть, щось їй було незрозуміло або вона просто лінувалася перечитувати багатослівні настанови:

«Фальц спеціальний.

Його загальна ширина дорівнює ширині корінця зшитка плюс ширина звичайного фальцу від шести до восьми міліметрів...

Не слід класти під прес, щоб шпагат добре просякнув клеєм».

І знову ця хитромудра поезія розрізнених, немов обрубаних фраз, здатних висловити куди більше, ніж у тексті:

«Якість паперу має бути високою».

Поезія спеціальних термінів, багато з яких він зовсім не розуміє. І водночас на аркуші паперу в клітинку він читає: «Нарізати графт», — і трохи нижче: «Покласти графт-папір».

Очевидно, йшлося про крафт-папір, про який на початку своєї роботи вона ще нічого не знала, а старий єврей Левицький, що говорив французькою мовою з жахливим акцентом, якого так ніколи й не позбувся, вимовив — «графт». На світі вже немає ні Левицького, ні Монд — і тому особливо приголомшує його ця дрібна орфографічна помилка, породжуючи гостре відчуття глибини та значущості кожної миті людського буття. Будь-якого прояву нашого життя.

Так, за книжками, рядок по рядку, опановувала вона своє ремесло. Він рідко бував поруч неї, щоб помітити це. Але не раз у музеях вони нехтували Рубенсом або Латуром і йшли поглянути на виставлені — часом у підвалах — стародавні манускрипти, і ці велети, закуті, немов до бою, в залізни, мідні, срібні та золоті обладунки, оздоблені коштовним камінням та візантійською емаллю, порипували всіма своїми кабошонами, пряжками і застібками, коли їм дозволяли доторкнутися до неоцінених фоліантів і навіть розгорнути їх. Монд пощастило захопити і його високим мистецтвом оздоблення книги: вони милувалися витворами ченців, оправленими в строгі готичні шкіряні палітурки; книжками з арабського світу, тисненими золотом і прикрашеними альдінським орнаментом; завитками в стилі ренесансу, листям із фанфарами, «сонцесяйними» червоними барвами XVII століття, мереживом у стилі Людовіка XV, портиками та розетками «а ля катедраль», заквітчаними палітурками в стилі модерн. Коли він захоплювався наслідками її роботи, коли поділяв з нею радість ходіння по музеях, це були найкращі хвилини її життя. Як казав у таких випадках його старий батько ще в Тіванселі, він «знімав вершки». А все інше, немов за лаштунками, було приховане від його очей. Тепер старі докладні підруч-

ники розповідають йому, яких зусиль їй доводилось докладати. Вона не нарікала, а йому не спадало на думку запропонувати свою допомогу.

«Коли цю роботу закінчено, прошивають аркуші верхнього зшитка, потім, тамбурною строчкою,— два наступні зшитки, потім ще два наступні, потім передостанній і останній... Час від часу потрібно скеровувати нитку, скріплюючи зшитки вузликami».

А вона ж терпіти не могла усього, що було пов'язане з шиттям, чи то ручним способом, чи на швейній машинці... Ніхто більше за нього не зняв фільмів про працю. І він ніколи не знімав трудових процесів, не відчувши їх «на собі». Він працював на токарному та фрезерувальному верстатах — як початківець, звичайно, але цього було досить, щоб відзняти потрібні кадри,— на екскаваторі, на підйимальному крані, на прокатному стані, на трамваї, працював відбійним молотком і копровою бабою на будівництві, працював на скреперах і бульдозерах. Але палітурна справа, яку робила найближча йому людина в світі, лишилася для нього майже загадкою. Як він міг отак покинути її саму на себе?

Ніхто не скаже, що його життя не було віддане людям. Це був спокійний і досить-таки приємний різновид відданості. Ніхто цього не скаже — ну, а він сам? Невелике зрушення — і від прагнення служити людям переключаєшся на бажання розважати людей, показуючи їм на екрані різні історії. Ще одне невелике зрушення — і вже ти потребуєш, щоб твої фільми мали успіх, ти без цього не можеш. Ще один стрибок — і ти в полоні суетної слави... Що ж його надихає? Важко сказати. Зрештою, можна зробити крутий вираж і переконати себе в тому, що успіх і слава — не що інше, як засоби служіння людям, адже хто в нашому суспільстві слухатиме тебе, якщо ти не маєш імені, становища, авторитету?..

Служити людям — добра справа. Але хто вони, ті люди? Він бачить перед собою безліч облич — близьких і далеких, знайомих і чужих. Близькі — вони завжди поряд, голосно заявляють про себе із сусідньої кімнати, висловлюють незгоду з вашою манерою їх любити. Отож близькі завдають куди більше клопоту, ніж чужі. Власне, це ті самі далекі й чужі, тільки побачені зблизька, мовби крізь збільшувальне скло,— і саме ці люди не раз викличуть у вас відразу до всього людського роду і сумніви щодо того, чи варто взагалі служити людству. Якщо казати чесно, його фільми населені людьми, часто далекими від тих, хто ті фільми дивиться. Про кіногероїв любляють казати, що вони, мовляв, несуть «ідею», та ще й «революційну», або принаймні «провіщають зміни». Але чи справді здатні зробити революцію оті звичайнісінькі, як і він сам, люди з плоті й крові? У Франції, а не десь-інде. Тут і тепер. Ця думка тривожить його. На щастя, найкращі з цих людей носять у собі запал, який утверджує його віру в людство. По суті, всі його фільми говорять про те, що ні за яких обставин людина не повинна втрачати надію. Віддаючи перевагу чорній фарбі перед рожевою, він роздмухує — часто очі повні диму, і не тільки від люльки,— отой вогник у душі своїх героїв, та й своїх глядачів, що інколи ледь жевріє, а то й зовсім погас. Часто десь уже над ранок він подумки розмовляє з людством, бажаючи всім і кожному, а надто нащадкам, зберегти, незважаючи ні на що, віру в себе. Він не збирається нікого повчати. Безліч неймовірних випадковостей склалися до купи, щоб кінець кінцем утворилося життя на землі, а потім і людство. Довжелезна низка необхідних випадковостей. Десь так, як оце зараз два чи три несподівані промені утворюють щось ніби чоловічка в нього на столі, на невеликому білому прямокутнику із заокругленими

краями. Іноді він запитує себе, що примушує його раз у раз ще до схід сонця повертатися до цього джерела: звичка, почуття обов'язку?.. Він сідає до столу, не маючи впевненості ні в чому, навіть у собі. Тільки білий аркуш паперу має силу. Невловна мить осяяння, немов італійське слово на початку партитури, наперед рятує всю безнадійну сторінку. Як високо підноситься він іноді в цій тиші!.. То його найкращі хвилини — хвилини сумління. Ніякий буревій не страшний тому, в кого чисте сумління.

А що, коли це в остаточному підсумку зводиться до звичайнісінького егоїзму?

Йому дванадцять років. Він до нестями закоханий. І не вперше. Уперше він закохався в шість років, коли звів очі на восьмирічну білявочку. Після того він закохувався знову й знову, в дуже різних дівчаток. І ось тепер — Клеретта, висока й гарна. Вона єдина дитина у Тіванселі, що не говорить місцевим діалектом. Батько її шахтар, такий, як усі, але мати — полька і вважає за краще не вчити дитину тутешньої говірки. Маленький будиночок заховався в зелені між Онь-йо і ставом Сен-П'єр. Це надає ще більше таємничості одягненій краще за інших жінці, коли та зрідка виходить на люди, — і звідки в цієї біднячки такі гарні манери? Характер Клеретта успадкувала від матері, а фізично вдалася в батька — міцного, як дуб, двометрового на зріст фламандця. Дванадцять років, на руках свідоцтво про закінчення початкової школи, і для «випускників» перша традиційна подорож на море. Остенде¹. Ідуть автобусом, дівоча й хлоп'яча школи разом, також уперше. Остенде. Через Торнау і Кортрейк, що вмиль перетворюються на кумедні Терник і Корттик або щось подібне. Остенде. Жерар і Клеретта нерозлучні. Їхні матері також — щойно познайомившись, жінки одразу заприятелювали. На величезному пляжі, перед яким стоїть якась незрозуміла будівля, що нагадує казино і має смішну назву «курзал», сонце так припікає, що вони, скинувши свої чорні солем'яні капелюшки, покривають голови носовичками. А тим часом діти ховаються між колесами покинутого воза, куди, кажуть, з хвилини на хвилину може піднятися море. Незважаючи на брижі, поверхня води здається напрочуд рівною і знизу навіть вищою за пляж. У Жерара на ногах сандалі з пластику, не дуже дорогі, але зроблені під шкіру. Строчки, рельєфи, застібки — усе як на справжній шкірі. Ноги в тих сандалях страшенно пітніють, і, коли Жерар нарешті роззувається, його п'яти виявляються вугільно-чорними, наче в якогось шахтарчука. Для пляжу таке взуття не годиться. Найприкріше те, що він марно мие ноги в ямі з водою — вони ніяк не відмиваються, мабуть, тому, що вода солоня. Клеретта хоче допомогти йому, та і її довгі гарні пальчики не можуть відмити бруд. Яка то все-таки розкіш — пляж! Раптом здалеку лунають якісь незрозумілі вигуки. Жерар ховає ноги в пісок, щоб Клеретта менше бачила його ганьбу. Пронизливий голос торговця-рознощика лунає вже близько, і тепер вони розрізняють слова: «Холодний шоколад Фріско!» Неймовірно, але тоді виробляли такий холодний, як морозиво, шоколад. То був 1933 рік, і сучасного «ескімо» тоді ще не знали. Навіть не запитавши про ціну, Жерарова мати вирішує, що цей предок ескімо їй не по кишені. Клеретті щастить переконати свою матір, що для них це не дорого. Отже, завдяки їй, поласує новинкою і Жерар, незважаючи на його чорні ноги. І щоб морозивний шоколад не розтанув надто швидко, вони знову залазять під віз. Клеретта дівчина горда, але й вона дістала від хлопців у школі прізвисько — Клерон². Втім, ніхто не знає, чому її прозвали саме так. У Конде є кінотеатр «Клерон». І теж ніхто до ладу не знає, звідки та назва. Пояснюють просто — мовляв, унизу там мала бути пожежна частина. Багато хто з них так і не довідається ніколи, що Клерон була

¹ Остенде — портове місто на півночі Бельгії.

² Клерон — ріжок, сурма (франц.).

великою актрисою, подругою Вольтера, яка грала в його трагедіях. А народилася вона якраз у Конде. І, можливо, навіть у цьому куточку землі, в самому тутешньому кліматі витало передвістя, що колись маленька Клеретта має стати рівною великій Клерон.

Дванадцять років лишилося позаду, і лицей розлучив Жерара з Клереттою. До того ж він ріс повільно, а Клеретта — швидко. Одного разу він побачив її у фойє кінотеатру із здорованем Дюшато, найвищим хлопцем у класі. А незабаром і Дюшато втратить її з поля зору, коли вона поїде в Дуе, до педагогічного колежу. Саме з Дуе через чотири роки Жан-П'єр привезе Жерарові новину. Він розкаже, що зустрів Клеретту і що вона сказала йому схвильовано: «Передай від мене вітання Жерарові». Ще через місяць він дізнається, що вона наклала на себе руки. Оце й усе. Перш ніж здійснити свій страшний задум, вона подбала про те, щоб передати йому вітання. У нього був час. Чи міг би він щось удіяти за цей місяць? Він навіть не пригадує, що саме відповів Жанові-П'єру. Певно, також попросив передати їй привіт. Сьогодні не вперше Жерар дорікає собі за цю смерть. І сьогодні, як і завжди, він питає себе: а що було робити? Дівчина пориває з життям у шістнадцять років, бо життя було надто тісне для неї. Чи треба шукати винуватця? Тобто вихопити когось одного з людського виру? Хіба він міг здогадатися?.. А хто ж мав тоді здогадатися, як не він? Щось забагато смертей довкола нього — як у романах. Він міг би пригадати ще не одну. Жерар сіпається, наче дістав ляпаса. Однак злоститися нема чого. Проминувши певний рубіж віку, кожен має зрозуміти: краще каратися найлютішими докорами сумління, аніж померти сліпим, не тільки нічого не змінивши, але й нічого не збагнувши.

III

Серед перших листів співчуття, які надійшли на смерть Раймонди, звичайно, був лист від Клотільди. Сказати правду, він чекав від неї більшого. Подзвонила б абощо. А то й просто приїхала, перетнувши всю Францію...

Лист був короткий, стриманий. Жерар читав і перечитував його, тоді як на решту тільки скинув оком. Здається, вона не збирається приїжджати, але просить, щоб він їй зателефонував. Чи зробить він це? Ні, звичайно. Сам він не стане кликати на допомогу.

Жерар вважав Клотільду своїм близьким другом. Вона була для нього саме тією людиною, на яку чекають у найтяжчу хвилину життя, хоч і не признаються собі в цьому.

А починалося їхнє знайомство так.

1970 або 1971 рік. Готуючись знімати новий фільм, він шукає героїню «з місцевим колоритом» — «заграє з робітничим класом», як напишуть згодом критики. Йому потрібна прядильниця — як персонаж і як актриса. І, звичайно, він їде до Туркуена. Тамтешню прядильну фабрику називають «болотом»: жінки працюють у жахливій вологості, в смороді. Допмагає Жерарові в його пошуках Вероніка, з якою він познайомився в цих краях років тридцять тому. Власне, вона не так допомагає, як збиває його з пуття своїми зауваженнями.

— Облиш, друже, все одно ти не знайдеш такої, як хочеш!

Річ у тім, що йому потрібна робітниця, яка вибилася в люди. Жінка досить добре вихована, зріла, що її життя трохи потріпало, та не зламало до кінця, а навпаки, зробило мудрою, впевненою, лагідною. А крім того, вона має розмовляти чистою французькою мовою, хоча з присмаком місцевого діалекту, так, щоб марселець або житель Бордо в один голос сказали: «Ця жінка з Півночі!»

Саме в цьому криється «загравання» — а не у виборі робітничого «героя». Настає відповідальний момент, у гру вступає конкуренція. Але навіщо запрошувати непрофесійних акторів? Можна побитись об заклад, що будь-яка професійна актриса під керівництвом дос-

відченого режисера могла б чудово знайти потрібний тон, інтонацію. Але спробуйте навчити її специфічних манер, рухів, ходи, звичок, думок! Таке перевтілення до снаги тільки геніальній актрисі, здатній перейнятися внутрішнім світом своєї героїні і з'явитися на екрані звичайною робітницею, однією з багатьох. А працюючи з «непрофесійною» доводиться дбати лише про те, щоб перед камерою й мікрофоном вона поводитися невимушено, «по-буденному»...

— Нічого в тебе не вийде, друже,— твердила Вероніка.— Шюди такі не залітають!

Як і більшість тутешніх жителів, вона вимовляє не «сюди», а «шюди», і він вводить це слівце у сценарій на втіху любителям місцевого колориту. Вероніка часто без видимої причини сміється: жителі ба-сейну Шельди — люди веселі.

— А втім, стривай-но...

Вероніка, здається, таки накинула оком на те, що йому треба. Після двох десятків проб він уже знає це напевне.

Клотільда була не ткалею, а бобінницею. Принципової різниці тут нема, тож не будемо хизуватися пролетарською ерудицією. Працювала вона на цій роботі недовго. Чотири роки в молодості. Але вона родом із Туркуена, з трудової сім'ї. У двадцять п'ять років Клотільда одружилася з хлопцем, старшим від неї на три роки, який кохав її — і тільки її — ще з дванадцяти років. Вона, мабуть, мріяла про щось краще і хотіла б трошки зачекати — «а може...» Одначе не пошкодувала про свій вибір. Він мав крамничку, де торгував дрібним товаром і жіночим одягом — у тому самому кварталі, де вони з Клотільдою виростили, де на розі вулиці стояла фабрика з вічними патьоками на вікнах. Вийшовши заміж, Клотільда не покинула працювати (для тебе це, мабуть, важливо, Жераре?) — тільки не в крамничці, бо їй це не подобалося, вона стала надомною кравчинею, у неї нахил до шитва, вона кожному вміє догодити і навіть має кілька клієнток із центру міста та з району Краузе-Ларош, для котрих шиє за журналами мод. А проте Клотільда скоріше домогосподарка, ніж кравчиня,— на вітрині вона своїх «моделей» не виставляє.

І ось у тридцять дев'ять років вона знімається у фільмі, і це тішить її, молодить. Вони одразу переходять із Жераром на робоче «ти», і це дуже допомагає справі. Клотільда точно відтворює епізод за епізодом, і завдяки її здоровому глузду та доброму настрою від початку до кінця зйомки не дуже весела історія мимохіть бере за душу. Перш ніж сісти за сценарій, Жерар не раз бував у неї вдома. Він називає це «пошуками авторських орієнтирів» і вважає своїм власним методом. Підігнати роль до моделі, щоб вона облягала її, мов шкіра,— йдеться не тільки про кінозірку, а про будь-якого виконавця. Анрі, непоказний чоловік Клотільди, весь час був разом з ними, але нітрохи не заважав — стриманий, приязний, жодного натяку на ревності, щоправда, за винятком моменту, коли знімали сцену в спальні. Досить-таки скромну сцену, одначе героїня фільму, Елен, попри все, лишалася для нього Клотільдою, і він не міг бачити дружину в обіймах її екранного чоловіка, актора, людини зовсім чужої, а надто знати, що це бачитимуть усі глядачі фільму. Раніше Анрі разом з Клотільдою і Жераром підсміювався над дурними ревнивцями, але тепер йому було не до сміху. Напередодні прем'єри фільму він трохи занедужав, і лікар порадив йому кілька днів полежати в ліжку. Цю недугу можна було пояснити тільки ревнощами, хоча він не признався б навіть самому собі, чому раптом так зблідло його обличчя і з'явилося відчуття слабкості в ногах.

Раймонда теж трохи ревнувала Жерара до Клотільди, якої ніколи не бачила. Але в його житті тоді була тільки Монд. Тепер він дуже добре розуміє це. Правда, якби Монд такою мірою не витіснила з його життя інших жінок, Клотільда, можливо... Можливо. За умови, що зник би також Анрі. А він і справді зник через два роки після закінчення

зйомок. Помер від своєї давньої хвороби: хронічне порушення кровообігу зрештою призвело до передчасного запалення артерій. Але протягом останніх восьми років, ще за життя Раймонди, між Жераром і Клотільдою нічого не було й не могло бути. Він ніколи не пропускав нагоди побачитися з нею, коли приїздив у ті краї на зйомки. У неї він снідав, обідав, а іноді навіть ночував, лежачи вдягненим на продавленій, запиленій канапі, що стояла в маленькій їдальні під годинником, який весело видзвонював кожні чверть години. Нічого недозволеного не відбувалося, і обличчя обох світилися душевним спокоєм праведників.

Після смерті Анрі між ними часто точилися тривалі серйозні розмови, і якби хтось побачив співрозмовників у вікно, не чуючи, про що вони говорять, то йому напевне здалося б, що перед ним двоє однодумців. А проте Жерар і Клотільда зовсім по-різному дивилися на світ, майже завжди обстоюючи протилежні погляди, хоча жоден не виявляв неприязні, і, по суті, вони були поєднані глибоким взаєморозумінням. Це парадоксальне, незбагненне для інших взаєморозуміння невтримно вабило Жерара до Клотільди. Спілкуватися з нею було приємно і необтяжливо, як наприклад, розв'язувати шахову задачу. В Клотільді Жерар віднаходив у чистому вигляді все те, що «знищував» у собі протягом сорока років. Її внутрішня суть, здавалося, лишилась незмінною від часів дитинства або принаймні дівочтва, а це ж було і його дитинство, і його юність. Як і всі жінки з його родини у Тіванселі, Клотільда хоч і не відвідувала церкви, але в бога вірила, а особливо шанувала пречисту діву... Чи ж варто говорити їй про марновірство, про мракобісся? У неї нерівний, дитячий почерк, літери схожі на карлючки, вона припускається граматичних помилок, які його приголомшують. Злегка посміюючись, він запитує себе, а потім її, що ж вона робила в школі. У неї є платівки Луїса Маріано та Бурвіля, тра-та-та і ля-ля-ля, якими вони з Анрі втішалися в неділю пополудні... А Пікассо, це ж умерти можна зі сміху... Жерар, здавалося, вже й забув ті часи, коли сам ніяк не міг збагнути картин Пікассо, полюбити, приміром, його жінок з товстими носами і величезними ногами. І тепер він прагне розтлумачити Клотільді, що любити це мистецтво аж ніяк не обов'язково, але варто придивитися до нього, спробувати зрозуміти художні засоби або принаймні творчий процес, збагнути цей дуже своєрідний погляд на світ. Але Клотільда стоїть на своєму.

— Ти надто розумний! — каже вона йому делікатно, але вперто. — Ти все ускладнюєш. Якщо мені не подобається, то навіщо я маю силувати себе?..

Ще гірше — отой живучий простодушний, нерідко жалісливий расизм слабких людей, які прагнуть знайти ще слабших за себе. Середні достатки за життя Анрі не змінили її поглядів. Дістається від неї і арабам, і циганам... Навіть найближчим сусідам бельгійцям — і не такі вони витончені, і не такі рішучі та сміливі, як французи. Базікання Клотільди викликає в нього гостре почуття протесту, однак Жерар намагається говорити спокійно, змінює тему розмови. Лише раз чи двічі вона плакала — він згадав про це нещодавно, вже по смерті Раймонди. Звідки ця несподівана для нього терпимість, ця уважність, замість звичайної ущикливості?

Сам того не усвідомлюючи, він відкидає в Клотільді все поверхове, все наносне і пробивається до глибших шарів її свідомості. Вони розуміють одне одного з півслова або й без слів. Можливо, без слів навіть краще. А йому, каже вона, тільки б говорити й говорити, усе оголити б, усе розкласти по полицках... В глибині душі Жерар знає, що з цією жінкою не відпочинеш сумлінням, серцем, душею. У ній живе невтримний потяг до доброти й чесності, і там, де вона вважає за потрібне втрутитися, вона здатна змести на своєму шляху будь-які перепони. І тут слід додати те, що він збагне дуже пізно: він не здатен побачити Клотільду такою, якою вона є насправді, бо ди-

вється на неї крізь призму тієї давньої стрічки-одноденки. Зустрічаючи Клотільду, він часто бачить Елен. Робітниця з великої літери цілком поглинула дівчину-бобінницю. Вигаданий ним образ бентежить і засліплює Жерара. Не Клотільда — Елен сидить поряд, говорить із ним, надихає його, додає йому сили й снаги. А втім, він не самотній у цьому засліпленні Клотільдою-Елен. Один з листів, що він отримав на смерть Раймонди, починався так:

«Шановний пане!

Мені було тринадцять років, коли я побачила ваш фільм, у якому Клотільда Фурньє грала головну роль. Тоді я жила в Туркуені і добре знала її. Той фільм мене так вразив, що це в подальшому визначило мою долю...»

Авторка листа додавала, що вона була вже асистенткою Клода Леспаньяоля в короткометражці і що тепер, коли на нього впало таке лихо, йому, мабуть, «буде не байдуже», якщо вона в такий спосіб висловить своє захоплення його творчістю. Слова в лапках падають Жерарові в пам'ять, передусім тому, що здаються надто холодними і формальними, — за ними постає образ молодого колеги, худої, сухорлявої, в окулярах, надто самовпевненої; скільки таких доводилося йому бачити в студіях!.. Внизу підпис: В. Тюне. Однак початок листа приніс йому задоволення. Що не завадило Жерарові тут-таки забути про існування В. Тюне, як забував він — усупереч своїм бажанням і намірам — усе, що не було пов'язане із смертю Раймонди.

Дивно, але саме ця незначна подія дає поштовх до руху вперед.

Незабаром від малої В. Тюне надходить новий лист. Він каже подумки «мала», маючи на увазі її юний вік. Мабуть, вона висока на зріст і дуже багато курить, потюпаючи в клубках диму, що його постійно відганяє рукою, не усвідомлюючи добре, навіщо їй усе це... В цьому другому листі, так само як і в попередньому, зважаючи на «обставини», вона не хотіла «обтяжувати» його конкретною пропозицією, яку сподівається успішно провести в життя, але цього разу (за порадою Клотільди) вона все ж таки вирішила запитати його думку от з якого приводу. Вона виїхала з Туркуена невдовзі після виходу на екран Жерарового фільму (обидва листи прийшли з Евре), але колись, дитиною, вона добре знала Клотільду. Фільм «Нитка життя» та образ головної героїні так вразили її, що свою першу спробу вона сценаристка вирішила присвятити саме цій темі. Клотільда знає про її задум, вони не раз бачилися в Туркуені та в Евре. Так от. Певно, Жерар не відмовиться висловити свою думку, тож перш ніж запропонувати сценарій програмі телебачення «Франс-3—Лілль», вона дозволила собі надіслати йому копію тексту. Жерар отримує бандероль завтра або післязавтра.

Чим жива його душа тепер, коли надходить цей лист? Мала В. Тюне може зазнати найбільшої невдачі в своєму житті. Надто багато в неї шансів видатися йому смішною поряд з усім тим, що труїть йому серце, робить його байдужим до всього. На своєму віку він допоміг добрій сотні початківців. Ну, скажімо, п'ятдесятком. Або двадцятьком. Зрештою, і це не так мало, каже він собі, посміюючись. І стримується від того, щоб негайно зателефонувати Клотільді, — адже вона зразу відчує, що це тільки нагода, привід. Отож він просто кидає листа, не маючи навіть бажання покласти його разом з першим.

Чим жива його душа тепер? Протягом довгих місяців після смерті Раймонди він день у день піддавав себе найсуворішому допиту, на який тільки здатна людина, відшукуючи нові «за» і «проти», караючись спогадами. Але ж таке самокатування не може тривати без

кінця. Жерар запитує себе, чи не є його нинішній стан пробудженням після марної спроби умерти разом з Монд. Так би мовити, криза самознищення.

Спершу він утримався від цієї спокуси завдяки своїй стихійній прив'язаності до життя. Висловлюючись точніше, він, певно, не став би опиратись, якби смерть сама захотіла забрати його, але допомогати їй у цьому він не хотів.

І все ж таки йому слід би зникнути, розчинитись у небутті, як колись Анрі. Тепер він уже знає чому. Бувши людиною душевною, лишивши по собі дешицю добра десь далеко, у невизначеному просторі й неосяжному часі, він, поза всяким сумнівом, натворив чимало лиха тут, біля себе. Отже, він зазнав поразки — цілковитої і остаточної. Він од щирого серця прагнув бути серед найкращих людей, але життя таке, що навіть найкращі стають не найкращими. Погляньмо на себе, на всіх нас. Тобто не тільки на хрестоматійних «монстрів», чиї прізвища великим планом висвічують у заголовках газет, «монстрів», які душать дітей, страчують заложників, значаться у списках воєнних злочинців. Зазирнімо в глибоку душу будь-кого з нормальних, урівноважених громадян. Хіба люди не лютіші за тварин? І хіба їхня лють проявляється тільки в сфері, так би мовити, духовній? І нині майже скрізь «у моді» звичайна шибениця, коли мотузка миттю зашморгується на шиї, гільйотина, яка відтинає голови, «гуманний» електричний стілець та спеціальні команди, що розстрілюють, цілячись у серце, наче в мішень. Чи то на краще, чи на зле, проте нам ніде не щастить обійтись без жорстокості. Щоб вибратися з цієї клейковини, з цього нашого сьогодення, ми шукаємо порятунку в сонних ритмах сплячого вагонного царства, в уповільненні ритму життя. І тільки час від часу конвульсивно борсаємося. Тут тварини,— правда, це тільки видимість,— іноді дають нам повчальний урок.

Сніг. Хуртовина майже така, як і згодом у Фон-Роме. Але вони вдвох із Монд. Це інші гори, і вони довго йшли, боячись заблукати, проте не заблукали. Це не марення, так було насправді. Досить далеко відійшовши від зимового будинку відпочинку в горах, вони простують уздовж міцної дротяної огорожі заввишки три метри, за якою бігають олені чи, може, косулі. Тепер він знає, що то були косулі, але тоді ні він, ні вона не могли визначити різниці. А скільки таких прогалин у знаннях дорослих людей... У зоології ще нехай, але ж їх безліч у історії, в економіці, в політиці, і при цьому ми йдемо вперед без будь-яких вагань, цілком певні, що знаємо, куди прийдемо... Раптом вони з Монд чують незрозумілий шум, звідкись долинає глухий удар, який стрясає всю огорожу і нагадує вібрацію трамвайного дроту. По коліна в снігу вони поспішають до місця, звідки долинув шум, вибираються на дорогу, йдуть спотикаючись, тримаючись за руки. Тепер йому здається, що вони пройшли так усе життя.

Видовище жахливе. Прекрасна тварина, не помітивши або не схотівши помітити огорожі, з розгону наскочила на неї. Вона підводиться й біжить геть. Правильним виявилось друге припущення: косуля робить велике коло, щоб зібратися з силами й узяти розгін, вона добре знає, що попереду огорожа, одначе зривається з місця і мчить щодуху, випнувши вперед голову й груди, наражається на перешкоду і падає, закривавлена, здивована, неначе й справді вірила, що цього разу ніщо не завадить їй подолати, навіть ціною болю та крові, цю стіну з повітря й металу. В грудях Жерара та Монд немов одне серце, що от-от розірветься. Знесилена тварина досить довго лежить на землі. Невже сконає? Та ні, вона помалу зводиться на ноги і знову біжить назад, усе далі й далі. Новий захід — нова невдала спроба. Тепер косуля біжить ще швидше. Невже самогубство? Кажуть, таке трапляється. Відштовхнувшись від землі метри за три до огоро-

жі, тварина стрибає і мало не досягає мети, але вдаряється грудьми об найвищу дротину, найтовщу і найтугіше натягнуту, й падає втретє на тому самому місці — на снігу розпливається величезна кривава пляма. Побачивши її знову на ногах, знесилену, змучену, розтерзану, вони вже знають, що косуля не зречеться свого наміру, навіть якщо цього разу зовсім зникне з очей, розтане між соснами та ялинами в тумані й снігових заметах. Вона зникає, але ненадовго. Біжить уже не так швидко, їй залишається все менше й менше надії. Та вона робить навдивовижу точний, немов добре відтренований, стрибок і падає по другий бік огорожі, встає, знову падає, нарешті твердо підводиться на ноги — вільна. Їм раптом стає страшно: а що, як тварина кинеться на них, схоче помститися за свою неволю, чому й ні? Вона бачить їх, вони відбиваються в неї у зіницях, хоч дивиться вона на них збоку, а проте йде геть — не поспішаючи, з піднятою головою, гордовита й незворушна, мов на параді. Іде, лишаючи за собою криваві сліди. Іде геть сама-одна. Хоча, кажуть, косулі, на відміну від оленів, утворюють дуже міцні шлюбні пари. Для них із Монд то був дивовижний урок боротьби за свободу, що мимоволі спонукав до роздумів. Свобода — але якою ціною? Свобода — для себе самого? Для кількох людей? Чи свобода для всіх?

Після смерті Монд друзі прагнули якось розрадити Жерара. Вони перевершували один одного, виступаючи з найрізноманітнішими пропозиціями. Один пропонував провести тиждень у нього вдома у Швейцарії, в Кортіна або в Монтаргізі. Другий запрошував податись на Сейшельські острови. А третій просто забрав Жерара з собою на виставку птахів. Досить-таки цікаву виставку. Крім птахів, там були ще кролі — здоровенні, мов кабани. Чималі півні клювали корм на столі. А над усе вражало небачене розмаїття голубів — з пишними, як у павичів, хвостами, з надутими зобами, з маніжками на грудях, немов у снігурів. Та коли друг відійшов з кимось убік — він тонкий знавець і з ним консультуються, — Жерара, що лишівся сам на сам з усім цим галасливим і строкатим птаством, охопив незрозумілий смуток. У просторій залі було не жарко й не холодно: утворюючи дивний лабіринт, там у два яруси стояли сотні залізних кліток — абсолютно однакових, новісіньких, зручних, як-то кажуть, «функціональних». У кожній клітці один, рідко два птахи. Отже, сотні самотностей? Здогад підтверджується, коли Жерар зупиняється біля білих капуцинів. Голуби цієї породи, чи не найгарнішої в світі, мають звичку ховати голову в настовбурченому пір'ї шиї, схиляючи її праворуч або ліворуч. І ось двоє капуцинів, хто знає, самиці вони чи самці, сиділи в двох сусідніх клітках, одне проти одного, розділені ґратами, настовбурчені, байдужі до всього. Був то вияв погрози чи приязні? Мабуть, скоріше єдиний порятунок від безглуздої муки отак сидіти. Далекі від усього, в схованці із власного пір'я, вони навіть не дозволяли собі кинути скося погляд, як ота косуля на Жерара й Монд. Адже існує очевидна схожість між цими клітками, що вишикувалися в ряд, та заповідником для великих тварин. Хай там як, але що він може з цього приводу сказати і кому? Виставка як виставка, заповідник як заповідник, заперечить йому кожний, усе нормально. Просто в нього до краю напружені нерви. Що поганого в показі кількохсот дбайливо доглянутих птахів? І хіба не цілком природно, зрештою, що під усіма дахами світу існують мільярди подібних кліток, що в ультрасучасних курниках, з клітками або без них, сотні тисяч білих курчат чекають, поки їх усіх разом нагодують у точно визначений час і одного чудового ранку всіх разом заріжуть. Все абсолютно нормально. Людям же потрібно харчуватися. Мабуть, і справді варто стерегтися тих, хто жаліє тварин, забуваючи про людей.

А втім, після відвідин такої престижної виставки на святі птахів тебе починає точити думка, — а надто як ти не в гуморі, — що коли людина справді стане щасливою, вона лишатиме після себе

менше крові. Зрештою, він, Жерар, коли йому траплялося вбити тварину з рушниць або ще якось, щоразу тремтів, як і сама жертва!

Тим часом що ж він, власне, зробив, після того як відмовився, або майже відмовився, від громадської діяльності, зосереджуючись хіба що на боротьбі за мир, що він особисто зробив, аби людей рідше зроймало таке тремтіння? Строчив собі для власної втіхи сценарії? Щоб якось «проскочити» етап страшних чвар людей сьогодення, вигадував діалоги сучасників із землянами далекого майбутнього, роблячи їх свідками наших нинішніх злигоднів, суддями нашого буття?

Коли день у день перебуваєш у полоні таких думок, то можна або порішити себе, як курча, або ж усміхатися й жити, щільно загорнувшись у невидимий саван природного, загальноприйнятого.

Аж тут надійшов коротенький лист від малої Тюне,

Дуже часто все вирішує випадок. У тому й особливість випадку, що його не можна передбачити. У кожного з нас є найголовніше, те, що приховане десь у таємничій «глибині душі». Для Жерара таким найголовнішим є отой давній фільм «Нитка життя», та й інші його стрічки, яким він завдячує найтісніші взаємини з багатьма людьми: виконавцями, глядачами, «публікою». І ось на його стіл лягає пака чисто віддрукованих на машинці аркушів — сценарій, що його можна вважати якоюсь мірою продовженням «Нитки життя». І хай це продовження написане кимось іншим — без нього і далеко від нього, — та Жерар, зовсім несподівано для себе і ще не усвідомлюючи цього як слід, уже відчуває відповідальність за майбутній фільм. Він читає заголовок: «Шовкова жінка», — і всміхається. Гортає сторінку за сторінкою. Що ж, зроблено цілком професійно, майже бездоганно з погляду розташування, організації матеріалу. Мізансцени, декорації, рухи, шуми подано на сторінці ліворуч, діалоги праворуч, безліч необхідних позначок, ніби скріпки між машинописом і майбутніми зйомками: «день», «ніч», «панорама», «наплив», «камера вперед», «камера назад», — здається, мала Тюне трохи зловживає незвичними планами, зйомками з високої та низької точок, вертикальними переміщеннями камери, стоп-кадрами. Жерар курить, чого раніше ніколи не робив під час роботи, і, поки він побіжно переглядає сценарій, купка попелу падає на сторінки машинопису. Тільки-но він вчитується у текст, як серце починає стукотіти. Знайоме відчуття. Те саме хвилювання, яке охоплювало його щоразу перед початком нової роботи, цього разу підсилене втіхою від прочитаного.

Що це? Аж ніяк не життєпис Клотільди і не продовження лінії Елен з «Нитки». Це життя жінки «біля сімейного вогнища», виплекане творчою уявою митця, життя, яке сам Жерар свого часу збагнув набагато глибше після відвертих розмов з Клотільдою. І в голові у нього мимохіть виникає думка, що Клотільда, хоч і постаріла, дуже підійшла б на роль головної героїні. Дивно, але вона, здається, ніде більше не знімалася. В. Тюне безумовно мала на думці саме Клотільду. Дівчисько ще тільки опановує науку, а він — старий кіношник, і все ж таки матеріал цікавить його надзвичайно, хоч у сценарії чимало похибок. Він тільки тепер розуміє, як знудьгувався за роботою, сліпий і глухий до всього, крім білого прямокутника списаного аркуша, площини, по якій, наче мурашки, рухаються «умовна» Клотільда та її чоловік-ремісник, «умовний» Анрі, що живуть у місті, схожому на Туркуен і Евре водночас.

Він не працював уже цілий рік. І, правду кажучи, це дається взнаки. «Кожна хвилина дорога» — бринять у ньому забуті слова. Він прислухається до цих слів не заради себе, а заради Монд. Йй він завдячує кожну хвилину свого творчого життя. Жерар відчуває, що віднині він не зможе, як раніше, сам-один працювати на повну силу.

Інша річ — поліпшити, вдосконалити уже зроблене. Тут він відчуває впевненість у своїх силах і вже знає, що цим, мабуть, завдячує малій Тюне. Він прийняв рішення, про яке поки що ніхто й гадки не має, і воно ніби виштовхнуло його за межі смертного кола, звідки він ще вчора не сподівався знайти ніякого виходу... Не прочитавши і двадцяти сторінок, він підводиться і йде до телефону. Дзвонить Клотільді. Треба повідомити її про своє рішення.

Починається веремія, яку він сам-таки вважає безглуздою, несерйозною, маячною. А втім, він дуже любить отаку «маячню». Який саме «він»? Той, що був раніше, чи сьогоднішній?.. Отож — приїздить обидві, розраховуйте на мене, про відрядження буде домовлено, в будь-якому разі щось придумаємо... Вони зустрінуться в Парижі, каже йому Клотільда. Мала приїде з Евре на власному автомобілі (Клотільда назвала малу — Валері; отже, В. означає Валері), і звідти вони вирушать уже вдвох... Так, так, її машиною, червоною італійською малолітражкою...

— Любі мої діти!..— Жерар щиро радий і не приховує своєї радості. Він і справді щасливий бачити їх у себе, хоч таке звертання, певно, звучить трохи дивно, адже Валері він зовсім не знає, а Клотільда молодша за нього тільки на десять років, але вона значно старша за Раймонду, і Жерар завжди сприймав її як свою ровесницю, як товариша...

— А тепер слухайте.— Жерар говорить рішуче, впевнено.— Сценарію бракує динамізму, наповненості. Доведеться попрацювати, точніше окреслити лінію головних героїв...

Він утримується й не каже, що підпишуться вони вдвох, якщо вона, Валері, схоче. Пізніше він запитає просто: «Ти не проти?» А вона відповість: «О ні, звичайно!..» Що ж, для неї це непоганий дебют.

Тим часом він розвиває свою думку. Дрібний ремісник — це добре, але невиразно. Чоловіка твоєї «шовкової жінки» ми зробимо робітником. Великий завод — осередок динамізму, сили... Де знімати? Може, як завжди, на Півночі, в департаменті Нор?.. А тобі не здається (це — Клотільда), що Нор починає приїдатися? Наче на ньому світ клином зійшовся... І справді, ти маєш рацію. А що, як відзняти металургійний гігант, залитий сонцем? І не застарілого зразка, а останнє слово науки й техніки. Десь у Фосі або Солмері. Тож не будемо гаяти часу. В дорогу...

Сяє сонце, як і передбачено сценарієм. Його промені виграють на морі, на ставках, на заводських дахах. Небо сяє блакиттю, вітер кидає в обличчя перехожим цілий букет найрізноманітніших запахів. Галаслива родина чайок, прийнявши трактор за рибальський баркас, весело полює на хробаків. Надворі стоїть рання весна, і такої пори відкладати будь-яку справу на серпень не варт. Перший турист сезону, вісімнадцятирічний англієць, що виблискує, мов нова монетка, — від пральної дошки, прилаштованої до гітари, аж до кінчиків нігтів, — зупинився на узбіччі дороги. Хлопець не поспішає, він має бути в Кордові тільки наприкінці жовтня, і в нього усе попереду. А вони сидять утрюх у Жераровому «СХ», який справно намотує на колеса кілометри. Вони шойно покинули Пор-Сен-Луї-дю-Рон, і йому захотілося знову оглянути добре знайомі місця — чорнуватого кольору затоку, майже невидимі вдень газові факели, що скидаються на шовкові носовики, якими хтось вимахує в повітрі, — це порівняння збуджує в ньому болісне запитання: чого він сюди приїздив? Заради сонця? Сучасного заводу? Саме тут він зустрів колись Монд. А може, це добра ознака, що він наважився повернутись? Його переслідує образ клітки з хижачами. Якщо поранений приборкувач не зайде туди одразу, то не зайде більш ніколи, не повернеться до свого діла. Той самий образ Жерар використав, коли захотів зняти телевізійний фільм

про хворобу Монд. Тепер він думає, де ж саме в цьому сонячному світі чигає на нього небезпека, де ті хижаки?

Сонце в цехах особливе. Власне, то не сонце, а скоріш блискавка. Ти невиправний романтик, старий... Скільки разів у житті «прогрес» провокував тебе на піднесені дурниці, а потім усі ці «красоти» виявлялися просто залізним брухтом. І все ж досі йому не траплялося бачити такого досконалого сталеливарного заводу. Жерар захоплено спостерігає, як працює електропіч — одна з найпотужніших у Європі. Тут діє принцип каструлі-скороварки. Піднімають кришку і одним махом завантажують усі сто тонн чавуну. Вишикає електричний розряд. Враження вибуху. Гуркіт, схожий на перекоти грому, струшує приміщення. Здається, зараз усе злетить у повітря. Справжня буря між чотирьох стін. А далі все відбувається як звичайно. Розплавлений метал заповнює п'ятитонні ливарні тиглі, з'єднані за принципом сполучених посудин. Маленький поїзд із двадцяти тиглів вирушає до ливарні. Розжарений метал застигає в чорному піску непорушними конусами. Жерар думає про палітурну справу і, скрадаючись, наче злодій, непомітно кладе до портфеля шматок вогненної маси — уже охололий зливок. Тінь на білій стіні від цього синявого блискучого зливка, мабуть, буде схожа на один із сюрреалістичних витворів Іва Тангі. А тим часом ідеться про звичайнісінький метал. Сталь, якою підковують віслуків. Так каже інженер, який супроводжує їх.

Вони виходять із цеху засліплені, не помічаючи ні факелів, ні сонця, хоча воно добряче припікає. Засліплені й приголомшені, немов ці сто тонн щойно впали на їхні плечі.

Вони знову сидять на обсаджений олеандрами терасі Жерарового будинку в Кекса́, — місцеві кажуть Кашас, — перед якою, скільки сягає око, відкривається море, увесь неозорий Схід, блакитний, зелений, яскраво-червоний, що тягнеться, як ми вже знаємо, до самого Тихого океану.

Валері зачинилася в його кабінеті і вносить у сценарій виправлення, про які вони говорили вчора в машині і пізніше, коли вечеряли в Егю-Морт¹, у ресторані біля фортечного муру, де він почастивав їх фірмовою стравою «пастушка биків» із рисом та легеньким вином фірми відомого автомобільного гонщика. Чути, як ретельно Валері опановує нову для себе техніку — електричну друкарську машинку Жерара.

Тераса залита сонцем, що виблискує на білій лакованій поверхні столу та крісел з біло-сірими смугастими подушками. Жерар і Клотільда напівлежать поряд у шезлонгах — обличчя звернені до моря, очі заплющені, руки на підлокітниках і майже торкаються. Він завжди сидить ліворуч від жінки. Або, точніше, він хоче відчувати її з правого боку.

Усе заспокоюється. Відгомін учорашнього заводського двигіння піднімається в ньому від кінчиків пальців до самого серця. Той відгомін бринить у ньому, в усьому його великому тілі, наче він — одне велике вухо. Довкола чути лише щебетання птахів — дроздів, іволг, зябликів — та клацання двох секаторів на винограднику. У кухні, біля дверей, — невеличкий «зелений пост» Монд, де вона вивісила плакат із зображенням птахів та їхніми назвами: блакитна синиця, альпійська тинівка, горихвістка... Досить кинути оком, і вже знаєш, хто до тебе прилетів дзьобати крихти...

Вчорашнє відчуття тягара у сто залізних тонн потроху минає, переливаючись у спокійні метафори, що зринають у його свідомості: спершу його нещастя, потім сучасний завод, що несподівано стає стрижнем сценарію, який спочатку нічого такого не передбачав.

¹ Егю-Морт — містечко на півдні Франції, колишній порт; відоме фортечним муром XIII століття.

— А тобі не здається, що ця лінія виглядатиме надуманою? — все-таки закинула Валері.

— Анітрохи. Це ґрунтовно. Розрахунок точний. Береш найбанальнішу історію, яка відбувається десь у іншому місці, в іншому середовищі. Переносиш її сюди. Це все змінює. Тобто це змушує тебе все змінювати.

— Усе?

— Не турбуйся. Я тільки хочу сказати, що середовище має вирішальне значення.

Водночас, він мусив визнати, що для нього це вже й справді стало штампом, чисто професійним трюком, — переносити будь-яку людську проблему на нову обітовану землю, у святі для нього місця. На щастя, цей трюк ще зігрітий сердечним теплом і не зовсім механічний, але вже трюк.

Проте йому досить легко пошастило переконати малу Тюне. Учора в машині він чув, як вона допитувалася в Клотільди:

— А що б ти зробила на місці тієї жінки? Як би вимовила цю репліку? Хоч приблизно?

Вони говорили зовсім тихо, немов хотіли на якийсь момент виключити його з розмови, дати йому спокійно вести машину, а точніше — долати сон, як це часто доводилося йому робити, коли він сідав за кермо вночі після добрячої п'ятики...

Клотільда відповідала, і наче весь маленький Туркуен оживав у глибині його затишного «сітроена».

— Надзвичайно! — захоплювалася Валері. — Надзвичайно цікаво... Але ж цей акцент... тут, на півдні!..

Жерар трохи розворушився, напівобернувся й собі докинув:

— Ти гадаєш, що не знайдеться десяток жінок із півночі, які, одружившись, оселилися на південь від Ліона?

Валері не вгавала:

— А скажи-но, Клотільдо, як ти відчуваєш оцей епізод?.. А щоб ти сказала, якби... Будь ласка...

Клотільда міркувала, вагалась, і тоді він приходив їй на допомогу:

— То яка твоя скромна думка?

Жартівлива фраза Монд. Колись він любив повторювати: «на мою скромну думку...» — і вона стала передражнювати його. Сміялася Монд і з іншої його звички, що її він досі не позбувся, — говорити з будь-якого приводу й без приводу: «Я ж бо громадський діяч...» — «...З досить суперечливими поглядами», — докидала Монд.

Клотільда щось тихенько пояснювала Валері, а та так само тихенько заперечувала. Жерар не зовсім розумів, чому обидві розмовляли пошепки. А втім, він і не замислювався над цим. Машина мчала порожнім шосе із швидкістю сто шістдесят кілометрів, наче запрограмована. Лише коли під'їздили до Перпіньяна, стався невеличкий інцидент. Несподівано він побачив зовсім близько перед собою дві машини. Щось там сталося до його появи. Він їхав у своєму лівому ряді, коли перша з двох машин різко вильнула в своєму правому, а друга, наслідуючи їй на п'яти, пішла на обгін... На мить він заплющив очі, а тоді двічі посигналив фарами і спокійно промчав повз ті дві машини, ризикуючи бути засліпленим яскравим світлом чотирьох фар, яке било просто в дзеркало.

Жінки поснули лише після Тулуза, дорогою до Тюїра, Ллоро та Серета¹, а йому доводилось там пильнувати, бо шосе було дуже вузьке. Сьогодні, напівлежачи в шезлонгу, Жерар пригадує вчорашній день і думає про те, що завтра чи післязавтра жінки поїдуть, і він знову лишиться сам. А втім, тепер він має роботу. Він точно знає, як дотягти цей сценарій. Звісно, доведеться якісь шматки повикидати, якісь епізоди вставити. Головне — що він у змозі це зробити.

¹ Тюїр, Ллоро, Серет — містечка на півдні Франції.

Прізвище «В. Тюне» стоятиме першим. Досі Жерар скептично ставився до співавторства, але тепер робота захопила його цілком. Внутрішній дріж, який проймає його, вже не нагадує відлуння залізного гуркоту. Те, що тихо бринить у ньому під лагідним сонцем, рветься з нього, шукає якусь шпаринку, щоб вийти на волю, — не що інше, як гостре бажання випустити в світ своїх героїв, що їх він бачить так чітко, так виразно, ніби вони й справді живі, ніби не він їх створив у цю саму мить. Клотільда, яка оце дрімає в кріслі поряд, буде Франсуазою, чий образ у загальних рисах малює йому В. Тюне. Що ж, він не виявиться невдячним, він випише Франсуазу як годиться, поверне малій і капітал, і проценти.

Жерар зітхає, як це іноді з ним трапляється. Клотільда думає, що він сумує або жалкує за чимось. Вона випростується і кладе свою руку на Жерарову. Він не забирає руки і взагалі не ворухиться. Так вони сидять, і їм обом добре. А що ж усе-таки недобре? Мабуть, такі несправедливо, що Клотільда видається йому надто старою. Ледь розплющивши очі, він дивиться на тонку й ніжну, але вже у зморшках руку, на обличчя жінки. Вона сидить із заплющеними очима — можливо, швидко стулила повіки. У Жерара виникає відчуття, немов він на початку або наприкінці ретроспективного кадру, в голові мішанина, але з цієї круговерті на поверхню зринає думка, що хай там як, а прожити кінець життя з Клотільдою чи з кимось, схожим на Клотільду, було б, мабуть, найкращим розв'язанням проблеми. Хоча... Це ж довелося б усе почати наново, навчити Клотільду всього того, чого він навчив колись Раймонду і чого навчився разом з нею за двадцять років, а братися за це в шістдесят...

Його погляд спочиває на одному з найгарніших у цьому краї ялівців — високому й розлогому кущеві, який ніколи не знав секатора. Підрізали тільки сусідні дерева, щоб дати простір йому.

Зачувши ходу Валері, Клотільда забирає руку. Навіть підводиться й під якимсь приводом іде поратися в кухні. Жерар лишається сидіти, оцінюючи мізансцену. Валері підкручує вище спинку крісла Клотільди і сідає скраєчку — бузкові джинси аж тріщать на ній, у правій руці папери.

— Почитаєш мені трохи? — каже він, і мала Тюне починає читати.

Він пробує вмотитися зручніше — вражений, засліплений, але по-іншому, ніж учора; та й учора навколо нього не було зелені, а легенький вітрець не пестив йому волосся... Він слухає, проте не бачить її і не чує того, що вона пропонує йому послухати й уявити... До речі, про уяву. Виявляється, В. Тюне зовсім не така, якою він малював її собі до зустрічі. Курить вона мало, одну або дві сигарети на день. Невисока на зріст, з округлими формами, з тонким гнучким станом, а очі в неї якогось рідкісного кольору — чи то зеленаві, чи то блакитно-зелені, — правда, він, не впевнений, що слово «блакитно-зелений» точно передає той колір, про який він думає. Якби ж то завжди щастило вчасно відкидати наліплені задалегідь ярлики, як оце тепер із В. Тюне...

Слухаючи дівчину, Жерар дослухається до себе. Інше тремтіння, аніж жадова творчості, проймає його: хвиля жагучого бажання розливається теплом по животу й крижах. Він не з тих, які привселюдно заявляють, що не можуть обійтися без жінки. Він добре розуміє, що криється за подібними словами. І все ж...

Коли Валері закінчує читати, він зауважує:

— Дуже добре, В.! Я спробую зробити не гірше.

Він підводиться й легенько куйовдить волосся дівчини, її коротко стрижене, трохи рудувате волосся. Вчинок, може, трохи й необміркований, та, зрештою, це тільки товариський жест, не більше.

Проте він почуває себе наче оглушеним, серце калатає, ноги підтинаються. Йому стає страшно. Єдиний порятунок — не рухатись

і помовчати з хвилину. Він не пробує навіть приховати свій стан. Дівчина всміхається до нього.

З першої години знайомства Жерар називає її просто В. Він перепробував усі варіанти: Валері, Тюне, мала Тюне, зовсім коротко — «мала». Потім згадав, що вона підписується: В. Тюне. І найдужче йому припало до душі оце В. І ось тепер він подумки каже собі: мабуть, «щось» і «тепер» із В. було б ще більшим безумством, ніж «щось» із Клотільдою. Ці слова танцюють у нього в голові, чіпляються одне за одне, і чим далі «щось безумне» стає ще безумнішим. Зрештою, між ним і цією сестрою Раймонди сорок років різниці... Та й з нею також довелося б усе розпочати наново і зовсім по-іншому, ніж з Клотільдою...

Мізансцена триває. Нагадуючи про себе, В. у свою чергу підводиться і гукає:

— Клотільдо, допомогти тобі?

І виходить, тікає з поля бою... Жерар лишається сам-один. Він зручно вмощується у кріслі й знову заплющує очі.

Йому здається, ніби він лежить під розлогим гіллям на вогкій теплій траві. Думки його розгалужуються в усі боки, наче мангрове дерево, і еднають його з усім суцям — під землею, на землі й у повітрі.

Як відомо, мангрові ліси — одне з найбільших чудес природи. Чорні різифори, манглії, авіценнії та інші дерева-корнепуски мають коріння-ходулі, що здіймають стовбури високо над водою, коли тропічні моря починають на них наступати. Проводячи паралель між своїм станом і явищами природи, Жерар згадав ще один феномен — так звану внутрішню дельту, дивовижну схованку річки, що міститься не в гирлі, як звичайно, а десь у верхів'ях або в середній течії; потім річка мовби виринає з небуття, впадає в себе саму...

Жерар розуміє, що його міркуванням про щастя бракує логіки. Щастя — це не тільки самому бути щасливим. Куди важливіше робити щасливими інших. Кого саме? Будь-кого?.. Перед очима в нього, ніби на величезному екрані, проходять юрби людей, великим планом вирізняються обличчя чоловіків, жінок, дітей, що живуть поруч нього, в сусідньому дворі або навіть у його домі... Мабуть, він засинає.

Чотири роки тому, ще перед хворобою Монд, вони якось довго розмовляли перед сном. Він розвивав свої давні думки, а вона погоджувалась: а й справді, непогано було б розпочати життя наново... Розглядати своє минуле як перший варіант життя, як чернетку, врахувати всі помилки-похибки і вирушити в путь до близької уже вершини — знову вдох, тим самим подружжям, сповненим мудрості й ентузіазму...

Який «випадок» допоможе йому нині, який струс поверне втрачену рівновагу?..

Що ж, виходить, та розмова не скінчилась, і крапку ставити рано. Продовжувати давнє неможливо... Але Жерар відчуває, що здатен розпочати все наново. Принаймні він сподівається, що зможе розпочати. І робити все краще, ніж дотепер.

*З французької переклали
Ярослава СОБКО
та Тетяна СТРЕЛЬЦОВА*